F. Sauks

PÕHIJOONI KAUBANDUSE ARENGUST NÕUKOGUDE EESTIS 1940 — 1960

A-1
EESTI N
K
EES
2/50194

A-11346 II
285 286

EESTI NSV POLIITILISTE JA TEADUSALASTE TEADMISTE LEVITAMISE ÜHING

F. SAUKS

PÕHIJOONI KAUBANDUSE ARENGUST NÕUKOGUDE EESTIS

(1940 — 1960)

Nr. 285 — 286

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS · TALLINN 1960

338K
S18

Kaane kujundaja G. Pant

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
50 494

SAATEKS

Nõukogude korra taaskehtestamisest Eestis on möödunud kakskümmend aastat. Selle aja jooksul on toimunud tohutud muudatused Eesti NSV rahvamajanduses. On loodud sotsialistlik majandus, mis areneb edasi ennenägematu tempoga. Koos muudatustega rahvamajanduses on toimunud ulatuslikud muudatused ka kaubanduses. Käesoleva töö ülesandeks ongi näidata Eesti NSV kaubanduses toimunud muudatusi ja kaubanduse veelgi suuremaid arenguperspektiive.

Brošüüris näidatakse kõigepealt seda, kuidas teostati Eesti NSV konkreetsetes tingimustes kapitalistliku turu sotsialistlik ümberkujundamine. Edasi on selgitatud Saksa okupatsiooni laastavat mõju nii kogu rahvamajandusele kui ka kaubandusele. Sellele järgnevalt käsitletakse kaubandusala küsimusi Eestis kaardisüsteemi ja nõukogude vabakaubanduse tingimustes. Brošüüri lõpus vaadeldakse mõningaid kaubanduse edasiarendamise küsimusi Eesti NSV-s Kommunistliku Partei ja Nõukogude valitsuse ajalooliste otsuste valguses. Kõiki neid küsimusi valgustatakse riikliku, kooperatiivse ja turukaubanduse kui nõukogude kaubanduskanalite aspektist, käsitlemata seejuures mitmesuguseid kaubandus-ökonoomilisi ning organisatsioonilis-tehnilisi üksikasju. Viimased leiavad valgustamist ainult niivõrd, kuivõrd nad aitavad lahti mõtestada üldist arengukäiku.

AUTOR

1. N

Nõ
pilise
nes v
liku
orgar
otsas
saada
veel
nev
firma
dena
ekspl
See
tava
kehte
anne
kapit
lismi
apara
tööta
Ko
1940.
rahva
Nend
kaub

I PEATÜKK

NÕUKOGUDE KAUBANDUSE RAJAMINE EESTIS
(aastad 1940—1941)

1. Nõukogude võimu esimesed korraldused Eesti NSV-s kaubanduse sotsialistlikuks rekonstrueerimiseks

Nõukogude Eesti sai kodanlikult Eestilt pärandiks tüüpilise kapitalistliku kaubandusorganisatsiooni. See koosnes valdavas osas erakaubandusettevõtetest ning kodanliku Eesti tingimustes suurkapitalistlikuks kaubandusorganisatsiooniks kujunenud kooperatiivkaubandusest eesotsas ETK-ga. Kõik need kaubandusettevõtted püüdsid saada võimalikult suuremat kasumit. Kui sellele lisandada veel fakt, et kodanliku Eesti rahvamajanduse üha suurenev sõltuvus imperialistlikest riikidest võimaldas välisfirmadel tõsta suure osa kasumimäärast monopolihindadena ülikasumiteni, siis on mõistetav eesti töötava rahva ekspluateerimise sügavus.

Seepärast tuli Eestimaa Kommunistlikul Parteil ja töötava rahva valitsusel kohe pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis 1940. aastal täita vastutusrikas ülesanne — organiseerida kodanlikult Eestilt pärandatud kapitalistlik kaubandusaparaat ümber vastavalt sotsialismi põhinõuetele. Oli vajalik luua nõukogude kaubandusaparaat, mille sihiks pole kasumite tagaajamine, vaid töötava rahva tarvete igakülgne rahuldamine.

Kohe pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis 1940. aasta juulis rakendasid partei ja valitsus töötava rahva huvides rea abinõusid kaubakäibe korraldamiseks. Nende abinõude hulgas tuleb eelkõige märkida sisekaubanduse korraldamise seaduse alusel Kaubanduse

Korraldamise Komitee loomist Majandusministeeriumi juurde. Viimase ülesandeks oli lahendada sisekaubanduse juhtimise ja korraldamisega seoses olevaid küsimusi. Ühtlasi reguleeriti ka põllumajandussaaduste varumise ja turustamise küsimused vastavate seadustega. Kõigi nende korraldustega tagati töötavale rahvale vajalike kaupade saamine ning reguleeriti mõnede defitsiitsete kaupade ostu ja müügi kord, müüginormid ning hinnad.

Nõukogude kaubanduse põhialuste ellujuurutamine toimus ägeda klassivõitluse tingimustes. Võimult kukutatud kodanlus püüdis kõigi vahenditega vastu töötada nõukogude korrale. Mitmesuguste vahendite hulgas kasutati eriti ulatuslikult iga liiki majandusliku sabotaaži võtteid.

Neis tingimustes tuli kohe pärast nõukogude võimu väljakuulutamist alustada teravat võitlust kapitalistide majandusliku sabotaaži vastu.

Eriline tähtsus oli 25. juulil 1940. aastal kehtestatud majandusliku sabotaaži vastu võitlemise seadusel, mille alusel rakendati karmid kriminaalsanktsioonid isikute suhtes, kes panid toime sabotaažiakte.

Nendele esmastele korraldustele, mis lõid eeldused kaubanduse ulatuslikumaks riiklikuks reguleerimiseks, järgnesid peatselt otsustavad, murrangulised sammud kogu kaubandusaparaadi põhjalikuks ümberkorraldamiseks, kapitalistliku kaubanduse muutmiseks sotsialistlikuks nõukogude kaubanduseks.

Nõukogude kaubanduse väljakujundamine Eesti NSV-s toimus nii riikliku kaubanduskanali loomise kui ka kodanliku kooperatiivkaubanduse ümberkujundamise teel nõukogulikuks kooperatiivkaubanduseks.

Riikliku kaubanduskanali loomise eelduseks oli erakaubandusettevõtete tegevuse allutamine riiklikule kontrollile. Juhendi selleks andis 24. juulil 1940. aastal Eesti NSV RKN esimees J. Lauristin oma kõnes, toonitades, et «me peame oma usaldusmeeste ja organisatsioonide kaudu kõik abinõud tarvitusele võtma, et meie töölistele oleks töö kindlustatud ja tarbijatele saaduste ost ja muretsemine võimaldatud». [1]

Õigusliku vormistamise leidis see nn. usaldusmeeste

---

[1] J. Lauristin, Esimene nõukogude aasta Eestis. Tallinn, 1946, lk. 39.

instituut 9. augustil 1940. aastal antud sisekaubanduse korraldamise seaduses, milles majandusministrile anti õigus Kaubanduse Korraldamise Komitee ettepanekul määrata ettevõtetesse oma usaldusmehi.

Lühikese aja jooksul hakkasid kapitalistlikes kaubandusettevõtetes kõrvuti seniste peremeestega ja ärijuhtidega figureerima usaldusmehed. Viimased teostasid järelevalvet ettevõtete tegevuse üle, neil oli õigus võtta osa ettevõtete juhtimisorganite tegevusest ning nad võisid seisma panna viimaste korralduste täitmist, kui need korraldused ei olnud kooskõlas rahvamajanduse huvidega. Samuti jälgisid nad kaubandusettevõtete varade, kassa ja väärtpaberite kasutamist vastavalt ettenähtud korraldustele.

Kaubanduse Korraldamise Komitee loomisega moodustati seega juba kaubandusala riiklikku juhtimist teostav keskorgan ning usaldusmeeste instituudi sisseseadmisega võttis nõukogude võim kindla kontrolli alla kapitalistlike kaubandusettevõtete tegevuse ning alustas vajalike ettevalmistustega nende natsionaliseerimiseks.

Arusaadavalt polnud ajutise keskorganina loodud komitee suuteline lahendama kaubandusettevõtete natsionaliseerimise vastutusrikast ülesannet. Selle täitmine langes juba ulatuslikumate haldusfunktsioonidega varustatud kaubanduslikule keskorganile. Eesti NSV Konstitutsiooni vastuvõtmisega ja uue nõukogude keskhaldusaparaadi kujundamisega loodi nimelt Riigivolikogu II istungjärgul 1940. aasta augustis Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaat kogu riigi sisekaubanduse juhtimise ja korraldamise keskse haldusorganina. Nimetatud organile anti üle kõik varem kaubandusalal tegutsenud keskorganite volitused. Ta allutati liiduvabariikliku rahvakomissariaadina nii Eesti NSV RKN-le kui ka NSV Liidu Kaubanduse Rahvakomissariaadile. Kaubanduse Korraldamise Komitee lõpetas oma tegevuse 13. septembril 1940. aastal ning tema funktsioonid läksid tervikuna üle Kaubanduse Rahvakomissariaadile.

Asutatud Kaubanduse Rahvakomissariaadi ülesanded vastasid üldjoontes vanemates vennasvabariikides organiseeritud kaubanduse rahvakomissariaatide ülesannetele. Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaadi iseärasuseks oli aga see, et ta reguleeris riigis ka põllumajandussaaduste varumist ja maa varustamist tootmisvahenditega.

Seega oli suhteliselt väga lühikese ajaga (umbes 1,5 kuud) Eesti NSV-s ümber korraldatud kodanlik riigiaparaat ning kaubandusliku tegevuse suunamine kontsentreeritud NSV Liidu kaubanduse haldusaparaadi põhimõtetel rajaneva Kaubanduse Rahvakomissariaadi kätte. Kohapeal (maakondades ja linnades) suunas ja reguleeris kaubanduslikku tegevust kohaliku täitevkomitee kaubandusosakond.

2. Riikliku kaubanduskanali loomine. Riiklikud kaubandussüsteemid ja -organisatsioonid

Eesti NSV-s loodi esimesed riiklikud kaubandusettevõtted riigikapitali osavõtul eraettevõtetena tegutsenud aktsiaseltside ja osaühingute baasil. Nimelt tunnistati 5. augusti 1940. aasta seadusega Majandusministeeriumile alluvateks riiklikeks ettevõteteks kõik need aktsiaseltsid ja osaühingud, mille aktsiatest või osatähtedest oli riigi valduses 50 protsenti või rohkem. Riigi ettevõteteks tunnistatud aktsiaseltside või osaühingute aktsiad ja osatähed, mis kuulusid eraisikutele, loeti riigi omandiks ja nimetatud isikud olid kohustatud need üle andma Majandusministeeriumile.

Nendele ettevalmistavatele sammudele järgnes peatselt murrangulise tähtsusega samm — suurte erakaubandusettevõtete natsionaliseerimine. Eesti NSV RKN, juhindudes konstitutsiooni § 8 sätetest, mis lubas seadusega kindlaks määratud piires tegutseda a i n u l t v ä i k e s t e l erakaubandusettevõtetel, võttis 23. septembril 1940. aastal vastu otsuse suuremate kaubandusettevõtete natsionaliseerimiseks. Samas kinnitati ka natsionaliseerimisele kuuluvate suuremate kaubandusettevõtete nimekiri, kuhu oli märgitud 387 erakaubandusettevõtet. Hiljem täiendati rea valitsuse aktidega, neist viimane veel 12. juunil 1941. aastal, natsionaliseerimisele kuuluvate kaubandusettevõtete nimekirja, nii et tegelikult natsionaliseeriti 1940/41. aastal märgitud aktide alusel üldse 724 erakaubandusettevõtet.

Võrreldes natsionaliseeritud kaubandusettevõtete arvu tol ajal eksisteerinud kaubandusettevõtete üldarvuga (ca 9800) nähtub, et natsionaliseeritud ettevõtete arv oli suhteliselt küll väike (7,5 protsenti), kuid natsionaliseeritud kaubandusettevõtete kaubakäive moodustas üle 50 protsendi erakaubandusettevõtete üldkäibest. Viimane

näitaja annabki õige ettekujutuse natsionaliseerimise majanduslikust tähtsusest.

Kaubandusettevõtete natsionaliseerimine tehti ülesandeks Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaadile. Viimane organiseeris selleks Natsionaliseerimise Komitee. Natsionaliseerimisega seotud ülesannete tegelikeks läbiviijaiks kohtadel olid aga juba varem kaubandusettevõtetesse määratud usaldusmehed, keda nüüd nimetati komissarideks, suuremates kaubandusettevõtetes aga spetsiaalsed natsionaliseerimise komiteed.

Nii kohalike natsionaliseerimise komiteede kui ka üksikkomissaride ülesandeks oli üle võtta ettevõtte aktivad ja passivad selleks koostatud bilansiga, koostada ülevõetavate varade kohta üksikasjaline aruanne ja akt ettevõtte natsionaliseerimise kohta.

Kuni ettevõtte riigile lõpliku ülevõtmiseni oli keelatud ettevõtte normaalse tegevuse katkestamine ettevõtjaomaniku poolt. Viimane kandis täielikku vastutust ettevõtte varade ja tegevuse eest.

Ettevõte loeti lõplikult riigile ülevõetuks natsionaliseeritud ettevõtte bilansi kinnitamisega Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaadi poolt.

Pärast ettevõtte lõplikku ülevõtmist määrati sinna natsionaliseerimise komiteede asemel ainuisikulised juhid — juhatajad või direktorid, keda kinnitas ametisse Eesti NSV kaubanduse rahvakomissar. Koos sellega määrati kindlaks ka ettevõtete juhtimise ja tegevuse alused ning ulatus riiklikes plaanides ettenähtud ülesannete piirides.

Natsionaliseeritud kaubandusettevõtete baasil kujundatigi esialgselt välja riiklik kaubandusvõrk, mida hakati pidevalt edasi arendama uute riiklike kaubandusettevõtete asutamise ja olemasolevate reorganiseerimisega. Enamik natsionaliseeritud kaubandusettevõtetest anti üle otseselt Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaadi haldamisele, kes kujundas sellest riikliku kaubandusvõrgu põhituumiku. Teatud osa kaubandusvõrgust suunati aga teiste rahvakomissariaatide või ametkondade süsteemi. Nii anti natsionaliseeritud raamatukauplused üle Riikliku Kirjastuskeskuse valdusse, rida spetsialiseeritud kaubandusettevõtteid (autotarvete kauplused, autoosade laod jne.) anti üle Autotranspordi Peavalitsusele ja osa (aiaärid,

puuhoovid jt.) anti üle Kommunaalmajanduse Rahvakomissariaadile.

Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaadile allutatud kaubandusvõrk oli materiaalseks fondiks riiklike kaubandusorganisatsioonide rajamisel. Natsionaliseeritud kaubandusettevõtete operatiivseks haldamiseks organiseeriti Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaadi süsteemis vanemate vennasvabariikide eeskujul 6 kaubastut ja 1 trust, mis ühendasid kohalikke jaekaubandus- ning ühiskondliku toitlustamise riiklikke ettevõtteid regionaalsuse ja spetsialiseerumise põhimõttel. Nendest kaubandusorganisatsioonidest neli loodi segakaubastutena (Tartu, Viljandi, Pärnu ja Narva), Tallinnas aga loodi eraldi spetsialiseeritud kaubastutena Tööstuskaubastu, Toidukaubastu ja Toitlustrust. Märkida tuleb veel asjaolu, et Tartu Segakaubastu pidi teenindama ka Petseri elanikkonda, rajades sinna oma filiaali (Tartu Segakaubastu Petseri osakond).

Asutatud kaubastute põhikirjad kinnitati 29. oktoobril 1940. aastal, mille kohaselt igale kaubastule allutati vastava linna natsionaliseeritud kaubandusettevõtted.

Rajatud kaubastud moodustasid Eesti NSV riiklikus kaubanduskanalis nn. vabariikliku jaekaubandussüsteemi, kuhu kuulusid suurimad jaekaubandusettevõtted vabariigi suuremates linnades. Lühikese ajaga saavutas see süsteem Eesti NSV jaekäibes olulise tähtsuse, moodustades 1941. aasta I kvartali andmetel ca 35 protsenti üldkäibest.

Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaadi süsteemis, rööbiti ülalmainitud jaekaubandusorganisatsioonidega, rajati veel rida vabariikliku tähtsusega hulgikaubandusettevõtteid. Nii organiseeriti hulgibaas «Tallinna Külmhoone», mille ülesandeks oli kiirelt riknevate põllumajandussaaduste ja kaupade hoidmine selleks rajatud vajalike külmutusseadmetega hoonetes ja ladudes. Samuti asutati «Eesti NSV Lihakombinaat», mille ülesandeks oli eriti loomade ja toornahkade ost ja vastuvõtt riiklike hindadega ja riigi poolt määratud tingimustel, liha töötlemine ja kaubandusvõrgu ning toitlustamisettevõtete varustamine liha ja lihasaadustega. See ettevõte tegutses ühelt poolt varumisorganisatsioonina, teiselt poolt aga hulgikaubandusorganisatsioonina. Peale nende põhiliste funktsioonide oli Lihakombinaat ka spetsialiseeritud jae-

kaubandusorganisatsiooniks, kellele allus Eesti NSV territooriumil ka oma kaupluste võrk.

Riiklikus kaubanduskanalis rajati käsitletaval perioodil kõrvuti Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaadi kaubandussüsteemiga ka rida teisi kaubandussüsteeme. Nii loodi Riikliku Kirjastuskeskuse süsteemis Müügiosakond vastava raamatukaupluste võrguga natsionaliseeritud raamatukaupluste baasil. Samuti loodi raudteelaste toiduainetega ja tööstuskaupadega parema varustamise otstarbel raudteejaamades «Transtorgpit-i» kaubandusvõrk. Eesti NSV Kommunaalmajanduse Rahvakomissariaadis loodi oma kaubandussüsteem lille- ja aiaäridega, puuladude ja -hoovidega; Eesti NSV Autotranspordi Peavalitsuse süsteemis aga rajati autoosade-, bensiinipoodide ja -jaamade võrk. Tervishoiu Rahvakomissariaadi süsteemi kuuluv Apteekide Peavalitsus rajas spetsiaalse kaubandusvõrgu ravimite ja sanitaarhügieeniliste kaupade müügiks elanikkonnale.

NSV Liidu Kaubanduse Rahvakomissariaadile alluvad nn. üleliidulised kaubandusorganisatsioonid, nagu «Juvelirtorg», «Spetstorg», «Voentorg» jt. rajasid samuti oma filiaalid ning kontorid Eesti NSV-sse, ülesandega organiseerida vastav spetsialiseeritud kaubandusvõrk. Nendele kaubandusorganisatsioonidele lisandusid veel rida üleliiduliste tööstuslike rahvakomissariaatide poolt asutatud vabariikliku tähtsusega filiaale, turustuskontoreid mõnede hulgiladude ja kauplustega. Nende jaevõrk erines kohalike kaubastute omast kitsama spetsialiseerituse poolest, kuna see jaevõrk korraldas ainult oma süsteemi tööstusharu kaupade müüki.

Hoolimata nende mitmesuguste üleliiduliste ja vabariikliku alluvusega kaubandussüsteemide ja -organisatsioonide rohkusest, oli nende osa riikliku kaubanduskanali jaekäibes 1941. aasta esimesel poolel veel väga väike, sest nende tegevus oli alles organiseerimise astmes.

Kõrvuti riikliku kaubanduskanali loomisega ja riikliku kaubandusvõrgu väljakujundamisega likvideeriti vanad, kodanlikust ühiskonnast pärinevad, nõukogude korraga sobimatud kaubanduslikud asutused ja organisatsioonid, nagu Kaubandus-Tööstuskoda, Üleriiklik Kaupmeeste Seltside Keskliit, Tallinna Börs jt. Eesti NSV RKN määrusega 28. märtsist 1941. aastal likvideeriti ka kõik aktsiaseltsid

ja osaühingud, kelle ettevõtted ja varad polnud veel natsionaliseeritud.

Järelikult olid nõukogude võimu organid Eesti NSV-s juba 1940. aasta lõpuks suutnud põhiliselt lammutada kodanlikud kaubandusorganisatsioonid ja asutused ning nende asemel rajada nõukoguliku kaubanduse haldusaparaadi ja luua elujõulise riikliku kaubanduskanali. Selle edasine arendamine 1941. aasta esimesel poolel toimus plaanipäraselt ja edukalt.

3. Kooperatiivse kaubanduse sotsialistlik rekonstrueerimine

Samaaegselt riikliku kaubanduskanali loomise ja arendamisega alustas nõukogude võim kodanlikust Eestist pärineva kooperatiivkaubanduse ümberkujundamist nõukogulikele alustele. Ümberkujundamise aluseks olid V. I. Lenini poolt antud juhised tema artiklis «Kooperatsioonist» ning vanemate vennasvabariikide vastavad kogemused.

Kodanliku Eesti kooperatiivkaubandus näitas ilmekalt, et kapitalismi tingimustes, allutatuna kapitalismi majandusseadustele, muutub kooperatsioon paratamatult vaid kapitalistliku kaubanduse üheks erivormiks. Kooperatiivide juhtkond koosnes esijoones kapitalistidest, maal küla jõukate kihtide esindajaist, kusjuures see osa töötajaist, kes oli kooperatiividesse kaasa tõmmatud, oli enamuses kulakute ja kapitalistlike elementide mõju all.

Ometi on selge, et kooperatsiooni on võimalik pärast kapitalismi mõju alt vabastamist edukalt kasutada töötajate kaasatõmbamiseks sotsialistlikule ülesehitustööle.

Sel alal oli esimeseks sammuks kodanliku Eesti ühistegevuse vaimse keskuse — Ühistegevuskoja likvideerimine koos teiste kutsekodadega. Sellele järgnes 15. oktoobri 1940. aasta määruse alusel ka kodanlikust korrast pärineva Eesti Ühistegelise Liidu kui kodanliku režiimi ja majanduselu tingimustes loodud organisatsiooni likvideerimine. Kooperatiivide juhtimise ja kontrolli ülesanded pandi likvideerimismääruse alusel reale Eesti NSV rahvakomissariaatidele. Viimaste poolt viidi läbi kooperatiivide organisatsiooni ja töö ümberkorraldamine kooskõlas NSV Liidus juba välja kujunenud kooperatiivide organisatsiooniliste vormidega. Kooperatsiooni

reorganiseerimisel eemaldati kapitalistlikud elemendid juhtimisorganite isikulisest koosseisust, asendades neid nõukogude korrale ustavate isikutega, rakendati nõukoguliku kooperatsiooni demokraatia põhimõtteid jne.

Tarbijate kooperatsiooni reorganiseerimine toimus Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaadi otsesel juhtimisel. Reorganiseerimise üldine raamistik anti tolleaegse Eesti NSV Kaubanduse rahvakomissari H. Alliku kirjutuses juba 1940. aasta lõpul.[1] Selles märgiti pakilise vajadusena ühendada Eesti NSV tarbijate kooperatsioon NSV Liidu tarbijate kooperatsiooni süsteemiga ja allutada see Tsentrosojuzile. Igale tarbijate kooperatiivile määratakse tema kaubanduslik piirkond. Viimase ulatuse määrab kooperatiivi juhatuse ja tema liikmeskonna vahelise alalise kontakti võimalus. See nõukoguliku kooperatsiooni arendamise põhimõte tingib ühelt poolt suurkooperatiivide jaotumise 2—3 iseseisvaks kooperatiiviks kaugemalasuva kaubandusvõrgu baasil ja teiselt poolt samas piirkonnas töötavate paralleelsete kooperatiivide ühendamise. Kõik kooperatiivid peavad kuuluma administratiivses piirkonnas organiseeritava kooperatiivide liidu koosseisu ja alluma viimasele majanduslikes küsimustes. Liidu kaudu lülitatakse kooperatiivid ka rahvamajandusplaani ning neid varustatakse tsentraliseeritud korras jaotatavate kaupadega vastavalt kinnitatud plaanile.

Tarbijate kooperatsiooni reorganiseerimise täpsem kord nähti ette Eesti NSV RKN 15. veebruari 1941. aasta määruses tarbijate kooperatsiooni organiseerimise kohta Eesti NSV-s. Vastavalt sellele määrusele organiseeriti kodanliku kooperatiivkaubanduse keskuse ETK baasil Eesti Tarbijate Kooperatiivide Vabariiklik Liit (ETKVL) ning tarbijate kooperatiivide maakondlikud liidud, mis ühendasid endasse kõik vastava maakonna territooriumil asuvad tarbijate kooperatiivid. Kuni maakondlike liitude juhatuste valimisteni määrati maakondade täitevkomiteede poolt selleks ajutised kolmeliikmelised organiseerimisbürood.

Ülalmainitud määruses määrati kindlaks ka tarbijate kooperatiivide, maakondlike liitude ja ETKVL-i juhatuste ning revisjonikomisjonide valimised umbes 1,5-kuulise

[1] «Kommunist» 18. novembrist 1940.

ajavahemiku jooksul (20. veebruarist 1941 kuni 3. aprillini 1941). Seejuures tuli valimised tarbijate kooperatiividesse läbi viia tarbijate kooperatiivi uue tüüppõhikirja alusel. Viimane oli analoogiline NSV Liidus kehtiva tarbijate kooperatiivide põhikirjaga. Tänu sellele kaotasid tarbijate kooperatiivid oma senise suletuse ja tegevuspõhikirjade virr-varri.

Väga oluliseks oli EK(b)P IV kongressi otsene direktiiv: läbi viia eelseisvad valimised tarbijate kooperatsioonis nii, et tagataks kooperatiivi juhtkonna uuendamisega kooperatiivi ümberkorraldus kooskõlas nõukogude korraga. [1] Selle direktiivi täitmise eelduseks oli kooperatiivide liikmeskonna nimekirjade revideerimine ja massiline uute liikmete värbamine.

Kodanliku korra tingimustes oli kodanlus olnud valvel selle eest, et kooperatiivide liikmeskonda ei satuks mõni revolutsiooniline tööline või kehvik. Samaaegselt olid kooperatiivide liikmete nimekirjad kunstlikult paisutatud «surnud hingede» arvel. Nii näitas Kommunistliku Partei juhtimisel läbiviidud nimekirjade revideerimine, et «surnud hingede» arv ulatus tuhandeteni. Eriti rohkesti oli neid Pärnumaa kooperatiivides, kus nimekirjas märgitud 7409 liikmest oli tegelikke liikmeid ainult 4249. Mõnigi kooperatiiv «kuivas» kontrollimise järel kokku rohkem kui poole võrra. «Surnud hingede» nimekirjast kõrvaldamise tagajärjel vähenes kooperatiivide liikmete arv 55 000-lt 48 000-ni, kuid juba märtsi keskpaigaks tõusis see uute liikmete värbamise tulemusena 112 000-le, tõustes aprilli alguseks 126 000-le.

3. aprillil 1941. aastal toimus tarbijate kooperatsiooni I vabariiklik kongress, kes valis ETKVL-i juhtimisorganid ja võttis vastu ETKVL põhikirja ning määras kindlaks tarbijate kooperatsiooni edasised tööülesanded. Seega oli 1941. aasta aprillikuu algul lõpetatud edukalt tarbijate kooperatsiooni reorganiseerimine ning kooperatiivkaubanduse tähtsaim süsteem rajatud kindlale nõukogulikule alusele.

Eestimaa Kommunistlik Partei ja Eesti NSV valitsus, silmas pidades NSV Liidu kogemusi, määrasid tarbijate kooperatsiooni peamiseks tegevuseks piirkonnas maa ja väikelinnad, millede elanikkonna kaupadega varustamine

[1] «Nõukogude Kaubandus», 1941, nr. 2, lk. 52.

pandi täiel määral tarbijate kooperatsioonile. Väikelinnades ja alevites ei organiseeritud riiklikku kaubandusvõrku ja seal anti natsionaliseeritud kaubandusettevõtted üle kooperatiivkaubandusele.

Kooperatiivkaubanduse ümberkorraldamine sotsialistlikuks kooperatiivkaubanduseks toimus Eesti NSV-s edukalt. Kooperatsioon vabanes kodanlikest ahelaist ja suutis nõukogude võimu tingimustes edukalt toime tulla küllaltki ulatuslike ülesannetega sotsialismi ülesehitamisel.

I kvartali 1941. aasta andmete kohaselt oli tarbijate kooperatsiooni osa üldises jaekäibes ligikaudu 30 protsenti. 1941. aasta jaekäibe plaan määrati 550 miljonit rubla, mis moodustas Eesti NSV 1941. aasta jaekäibeplaanist (1150 miljonit rubla sotsialistlik kaubandus + erakaubandus arvatava 150 miljoni rublaga) tähelepanuväärselt suure osa.

Peale tarbijate kooperatsiooni tegeles kaubandusega veel Eesti NSV-s invaliidide kooperatsioon ja vähesel määral ka tööndusliк kooperatsioon. Partei ja valitsus rakendasid abinõud ka nende kooperatiivsüsteemide ümberkorraldamiseks nõukogulikel alustel.

Invaliidide kooperatsiooni põhimäärus kinnitati Eesti NSV RKN 7. jaanuari 1941. aasta määrusega invaliidide kooperatsiooni kohta. Selles oli antud invaliidide kooperatsiooni nõukogulikele alustele üleviimise põhialused. Tema tegevus allutati Eesti NSV Sotsiaalkindlustuse Rahvakomissariaadile.

Tööndusliк kooperatsioon oli kodanliku korra tingimustes valdavas osas muutunud puhtkapitalistlikuks. Piisab, kui märkida, et 1938. aastal tegutses 13 tööndusliкku artelli 220 liikmega ja ligi 1100 palgalise töötajaga. Seetõttu natsionaliseeriti nende kapitalistlike artellide varad koos tööstusettevõtete natsionaliseerimisega. Üksikute järelejäänud käsitööndusliке artellide juhtimine pandi pärast Eesti Ühistegelise Liidu likvideerimist Eesti NSV Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaadile. Seal moodustati selleks Artellide Peavalitsus, kelle ülesandeks oli käsitööndusliке artellide üldjuhtimine, organiseerimine, nende tegevuse kontrollimine ja järelevalve.

Invaliidide ja tööndusliku kooperatsiooni osa kogu Eesti NSV jaekäibes oli aga 1941. aastal tähtsusetu.

4. Erakaubanduse reguleerimine

Suurte erakaubanduslike ettevõtete natsionaliseerimisega ning kooperatsiooni vabastamisega kapitali ja kodanluse mõju alt murti suurkapitalistide ja -spekulantide majanduslik jõud kaubanduses, mis kaheldamatult tugevdas nõukogude võimu positsioone rahvamajanduses.

Püsima oli aga jäänud väikekaupmeestest koosnev erakaubanduslik sektor, mis moodustas veel teatud pinna kapitalismi taaselustumiseks. Vastavalt Eesti NSV Ülemnõukogu seadlusele oli lubatud kuni 2 palgatöötajaga erakaubandusettevõtete tegevus. See säilinud erakaubanduslik sektor, püüdes edasi tegutseda vanadel kapitalistliku kaubanduse põhimõtetel, osutas vastupanu nõukogude võimu sammudele sotsialistliku kaubanduse rajamisel, arendas spekulatsiooni ning tekitas häireid kaubandusvõrgu töös.

Nõukogude võimul tuli arvestada kaubanduse korraldamisel kodanluse kätte jäänud kapitale ning erakaubanduslikku käibesektorit. Nendes tingimustes oli nõukogude võimu ülesanne selles, et kasutada kõiki abinõusid erakaubandusliku sektori surumiseks kindlatesse raamidesse ja luua tingimused turu täielikuks vallutamiseks.

Mitmesuguste majanduslike abinõude rakendamisel mainitud eesmärgi saavutamiseks kasutasid Eesti NSV valitsus ja partei edukalt vanemate vennasvabariikide vastavaid kogemusi, mida viimased olid omandanud juba nepi perioodil.

Nii andis Eesti NSV RKN 2. oktoobril 1940. aastal määruse spekulatsiooni vastu võitlemiseks, millega keelati müüa isikutele, kellel ei olnud äritunnistust, kaupu koguses, mis ületas nende normaalse tarbimise.

Spekulatsiooni vastu võitlemise süvendamiseks täiendati ka kriminaalseadustikku eriartikliga, milles suurendati karistusmäära spekulatsiooni eest koos vara täieliku või osalise konfiskeerimisega.

Raharinge paremaks korraldamiseks ja maksedistsipliini tugevdamiseks kehtestati nõukogude võimu poolt 1940. aasta sügisel rida eeskirju, millega kohustati kõiki kaubandusettevõtteid paigutama iga päev kogu kassades olev sularaha panka. Kassadesse tohtis jääda üksnes teatud summa, mis ei ületanud järgmise päeva maksete vajadust.

Erakaupmehed hakkasid 1940. aasta sügisel, seoses kontrolli süvendamisega nende tegevuses ja kitsendustega spekulatiivsetes tehingutes, massiliselt sulgema oma ettevõtteid. Perioodil aga, mil polnud veel välja kujundatud küllaltki tugev sotsialistlik kaubandus, tähendas taoline ettevõtete sulgemine elanikkonna kaupadega varustamise halvenemise ohtu. Seetõttu andis Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaat 12. detsembril 1940. aastal käskkirja, millega keelati erakaubandusettevõtete võõrandamine ja likvideerimine ilma sellekohase loata. Likvideerimise loa andmist otsustasid kohalike kõrgemate organite kaubandusosakonnad. Loa saamise avalduses tuli näidata likvideerimise põhjus, täpsed andmed äriseisu ja palgaliste arvu kohta, andmed selle kohta, missugusele kaubandusorganisatsioonile antakse kaup üle.

Nõukogude võimu kehtestamisega Eestis alustati kodanliku maksusüsteemi likvideerimist ja nõukogude korrale vastava maksusüsteemi loomist. Tunnistati kehtetuks kodanlikus Eestis rakendatud maksuseadused ja kehtestati NSV Liidus esinev maksude süsteem, nagu käibemaks, kasumist eraldamised, mittekaubaliste operatsioonide maks jne. Selle tulemusena kujunesid üldriiklike vajaduste katteks vajalike rahaliste vahendite saamisallikaks sotsialistlikelt ettevõtetelt võetavad maksud ning töötajate maksukoormus vähenes tunduvalt.

Samaaegselt aga rakendas nõukogude võim Eesti NSV-s maksunduslikke abinõusid erakapitalistliku sektori piiramiseks ja väljatõrjumiseks rahvamajandusest. Nii kõrgendati palgalist tööjõudu kasutavate erakaubandusettevõtete omanikele 100 protsendi võrra käibemaksu, ärimaksu, tulumaksu ja trahterimaksu. Nimetatud maksumäärade kõrgendamine oli ainult esialgseks sammuks. Alates 1941. aastast kaotati endine maksude süsteem ka erakaubandusettevõtete osas ning asendati täiesti uutele alustele rajatud maksudesüsteemiga, mis koosnes ärimaksust, tulumaksust ning elamu- ja kultuur-olustikulisest maksust. Iseenesestki mõista leidsid kõik need nõukogude võimu poolt rakendatavad abinõud teravat vastuseisu säilinud kapitalistlike elementide poolt. Viimased püüdsid eriti varjata oma tulusid ja mööda hiilida maksustamise kohustustest. Seetõttu rakendas nõukogude võim rea karme sanktsioone ärimaksu seadluse ja selle alusel antud korralduste rikkujate vastu. Tänu kõigile nendele korraldus-

tele suudeti edukalt teostada ajavahemikul 1940/41 erakaubandusliku sektori piiramise ja väljatõrjumise poliitikat.

Erakaubanduse, eriti väikekaubitsejate üheks oluliseks tegevusalaks oli turukaubandus. Endise kapitalistliku korra juures ei omistatud Eestis turukaubandusele küllaldast tähelepanu. Senine turgude korraldamine oli suunatud vaid sellele, et vastavad omavalitsused saaksid sellest suuremat tulu. Kaupluste ja poodide tiheda võrgu tõttu ei saanud väiksema ostjaskonnaga alevike, asulate ja väiksemate linnade turukaubandus üldse nimetamisväärselt areneda. Ostjate varustamine turgude kaudu oli minimaalne.

Nõukogude võimu poolt allutati turgude korraldus ja nende järelevalve Eesti NSV-s kohalike linna või maakondade täitevkomiteede kaubandusosakondadele. Turgude puhtuse, korra, õigeaegse müügi lõpetamise ja platsirahade tasumise kontrollimise ning kasseerimise eest hoolitses selleks otstarbeks turu juhatuse poolt ametisse palgatud turu ülevaataja, kellele suuremates linnades võeti töörohkusest olenevalt abiks vastav arv abilisi.

Eesti NSV-s töötas 1941. aasta kevadel 71 turgu. Need olid valdavas enamuses toiduainete turud, kus kaubeldi peamiselt põllumajandussaadustega. Ainult suuremates linnades esinesid ka nn. tööstuskaupade turud, kus realiseeriti peamiselt uusi, kuid ka pruugitud esemeid. Turgude üldkäibes olid tähtsamateks kaupadeks aedjuurviljad, piimasaadused, kalakaubad, liha ja lihasaadused, munad, puuvili jne.

Kauba müümisega turgudel tegelesid valdavas enamuses ülesostjad-vaheltkaubitsejad. Need moodustasid 50—70 protsenti kauba müüjatest turgudel. Ülejäänud osa moodustasid talunikud. Ülesostjad-vaheltkaubitsejad ajasid taga oma taskuhuve ning kujutasid endast tüüpilisi kapitalistlikke väikespekulante. Seega olid nad võõrkehaks rajatavas nõukogude kaubandusaparaadis ning kuulusid käibesfäärist väljatõrjumisele. Enne aga, kui jõuti asuda turukaubanduse vastavale ümberkorraldamisele, puhkes Suur Isamaasõda ja sotsialismi ehitamine Nõukogude Eestis katkes.

5. Kokkuvõte

Ajavahemikul nõukogude võimu taaskehtestamisest Eestis 1940. aasta juulis kuni Suure Isamaasõja puhkemiseni 1941. aasta juunis toimus Eesti NSV käibesfääris rida murrangulise tähtsusega muudatusi. Rajati sotsialistlik kaubandus riiklike kaubandusorganisatsioonide loomise ja kooperatiivse kaubanduse ümberkorraldamise teel. Piirati tunduvalt erakaubandust suurte ja keskmiste kapitalistlike ettevõtete natsionaliseerimise ja väikeste erakaubandusettevõtete tegevuse ulatusliku reguleerimise teel. Koos sellega muutus oluliselt käibesfääri sotsiaalne olemus, nagu seda ilmekalt näitab tabel 1.

Tabel 1

Kaubandusettevõtete arv Eesti NSV-s[1]

Näitaja	1939/40		1. I 1941		1. IV 1941	
	Arv	Osatähtsuse %	Arv	Osatähtsuse %	Arv	Osatähtsuse %
1. Riiklik kaubandus	164	1,2	998	12,5	1510	19
2. Kooperatiivkaubandus . .	612	4,5	842	10,6	1351	17
3. Erakaubandus .	13 001	94,3	6150	76,9	4959	64
Kokku	13 777	100,0	7990	100,0	7820	100,0

Tabelist 1 ilmneb selgesti sotsialistliku kaubanduse kiiretempoline areng käibesfääris ning erasektori väljatõrjumise protsess. 1941. aasta teise kvartali lõpuks moodustas sotsialistliku kaubanduse osatähtsus jaevõrgus ligikaudu 50 protsenti. Meenutades aga asjaolu, et sotsialistlikud kaubandusettevõtted jaevõrgus olid suurettevõtted, on ka mõistetav sotsialistliku kaubanduse domineerimine jaekäibes. 1941. aasta plaani järgi pidi jaekäive

[1] Tabel on koostatud «Eesti Aadressraamat 1939/40», Tallinn, 1940 ja «Eesti NSV rahvamajandusplaani täitmise põhinäitarve» 1941, nr. 3 (5), lk. 182 jj. andmetel.

Eesti NSV-s ulatuma 1,3 miljardi rublani, sellest sotsialistliku kaubanduse osa 90 protsenti. Tegelike andmete baasil moodustas sotsialistliku kaubanduse osa 1941. aasta kahe kvartali käibes ligi 70 protsenti, mis näitab ilmekalt 1941. aasta plaaniliste ülesannete edukat täitmist.

Tabelist 1 nähtub ka kodanlikust Eestist pärineva kaubandusvõrgu plaanipärane ümberkujundamine: senine liigselt paisutatud ning ebaotstarbekalt paigutatud kaubandusvõrk muudeti tiheduselt vastavamaks rahvamajanduse vajadustele ning kaupluste asukohad määrati otstarbekamalt sihiga muuta paremaks elanikkonna kaubandusalast teenindamist ja vähendada samaaegselt kulutusi kaubandusvõrgu ülalpidamiseks. 1940. aastal oli Eesti NSV riiklikus kaubanduses käibekulude tase 10,8 protsenti (NSV Liidu keskmine oli samaaegselt 8,21 protsenti), kooperatiivkaubanduses 12,5 protsenti (üleliiduline keskmine oli 10,2 protsenti). Need käibekulude tasemed, võrreldes üleliiduliste andmetega, olid liialt kõrged ja kõnelesid vajadusest ratsionaalselt ümber korraldada kaubandusaparaat. Selleks tugevdati igakülgselt riiklikku ja kooperatiivset kaubandusvõrku, likvideeriti väikesed, halbades ruumides asuvad kauplused, mis takistasid tarbijate kvaliteetset teenindamist, liideti mitmed neist jne. Nii liitus Tallinna Ametiühisuste Tarbijateühisuse algatusel 1940. aasta juulis enamik Tallinnas tegutsevaid tarbijate kooperatiive üheks Tallinna Tarbijate Kooperatiiviks.

Sotsialistlik kaubandus tugevnes ja laiendas oma võrku ka väiksemate kaubandusettevõtete ostu teel nende omanikelt. Sellekohase avaldusega pidi äriomanik, kes soovis lõpetada äritegevuse, esinema kohaliku täitevkomitee kaubandusosakonnas, teatades sellest ühtlasi sotsialistlikus kaubandusorganisatsioonis, kes oli nõus ostma ja üle võtma likvideeritava kaupluse koos kaupadega.

1941. aasta kevadel koosnes erakaubandusvõrk väikese käibega pisikestest poekestest, kus töötas mõni palgaline.

Tabelist 2 nähtub sotsialistliku kaubanduse suhteliselt kõrgem spetsialiseerituse aste, võrreldes erakaubandusega. Kuid võrreldes samu andmeid üleliiduliste andmetega, selgub ka selles osas Eesti NSV kaubandusvõrgu suur mahajäämus. Nii oli 1. jaanuari 1941. aasta andmetel NSV Liidu riiklikus kaubanduses spetsialiseeritud toiduainete kauplusi 55,8 protsenti toidukaupade võrgust ja tööstuskaupade kauplusi 76,8 protsenti tööstuskaupade

Tabel 2

Kaubandusvõrgu struktuur 1. I 1941

	Riiklik kaubandus		Kooperatiiv-kaubandus		Era-kaubandus		Kokku	
	Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%
1. Toiduaine-te kauplused	300	30,0	293	34,8	1853	30,0	2446	30,9
sellest spet-sialiseeritud	64	6,4	125	14,2	566	9,2	755	9,4
2. Tööstus-kaupade kauplused	635	63,7	38	4,5	1222	19,9	1895	23,8
sellest spet-sialiseeritud	585	58,4	26	3,1	886	14,4	1497	18,7
3. Segakaup-lused	12	1,2	482	57,2	1151	18,7	1645	20,1
4. Väikejae-võrk	—	—	—	—	1730	28,2	1730	21,7
5. Toitlus-ettevõtted	51	5,1	29	3,5	194	3,2	274	3,5
	998	100,0	842	100,0	6150	100,0	7990	100,0

võrgust. Huvitav on veel märkida, et olemasolev väikejaevõrk kuulus 1941. aasta kevadel veel täielikult erakaubandussektorile. Seletatav on see ühelt poolt sotsialistliku kaubanduse noorusega ja teiselt poolt arvuka erasektori olemasoluga, mistõttu nõukogude kaubandusorganisatsioonid Eesti NSV-s ei vajanud veel väikejaevõrku.

Üldkokkuvõttes tuleb tunnistada Eestimaa Kommunistliku Partei ja Eesti NSV valitsuse tegevus käibesfääris vaadeldaval perioodil edukaks, mis oleks rahuaja tingimustes taganud 1941. aasta plaaniliste ülesannete igakülgse täitmise ja ületamise.

II PEATÜKK

KAUBANDUS SAKSA OKUPATSIOONI AASTAIL

(aastad 1941—1944)

1. Saksa okupantide majanduspoliitika põhijooned ja selle majanduspoliitika teostamise abinõud Eestis

Saksa XVIII armee osad «Nord» tungisid 7. juulil 1941. aastal lõunast Eesti NSV territooriumile ja vallutasid kogu mandri 31. augustiks 1941. aastal, saared mõni kuu hiljem (6. detsembriks 1941). Sellega oli lõpetatud Saksa ekspansionistlike kavade esimene etapp Eesti suhtes.

Saksa natsistliku valitsuse poolt olid sellal välja töötatud üksikasjaline plaan Baltikumi majanduslikuks ekspluateerimiseks ja siin rakendatava majanduspoliitika põhisuunad. Tabavalt iseloomustavad seda Nürnbergi tribunalile esitatud Saksa sõjaväe ülemjuhatuse direktiivid 25. novembrist 1941 Ostlandi majanduspoliitika kohta. Seal on märgitud, et «äsja okupeeritud Ostlandis tuleb majanduslikku ekspluateerimist teostada koloniaaladministratsiooni alusel ja koloniaalmeetoditega ... Kõik tendentsid tõsta seal elustandardit tuleb algusest peale kõige järsemate abinõudega maha suruda. Algusest peale peab Ostlandi varustamine kaupadega toimuma väga piiratud ulatuses. Germaniseerimise eesmärgil ei tohi seal toimuda kohaliku elanikkonna üldist elustandardi tõstmist. Ainult seal elavate saksa kolonisaatorite või nende elustandard, keda kavatsetakse kasutada germaniseerimisel, peab olema privilegeeritud kõrgusel». [1]

[1] Minevik ja tänapäev. Tallinn, 1960, lk. 165.

Vastavalt nendele majanduspoliitilistele suundadele algas okupeeritud maade majanduslik ekspluateerimine.

Eesti vallutamisel hakkas majandust haldama sõjaväeline valitsus oma majandusorganite kaudu. Sõjaväevalitsuse majandusorganid, kohalikud majanduskomandod («Wirtschaftskomando»), arvestasid esijoones Saksa sõjaväe vajadusi. «Sõjasaak», mis langes sakslaste kätte, oli silmatorkavalt rikkalik, sest sõjakahjud Eesti NSV pinnal polnud 1941. aastal eriti suured. Kõige rohkem kannatas kaubandusvõrk Tartus ja Põhja-Eestis, kus toimusid ägedad lahingud. Nõukogude võimude poolt suudeti evakueerida Eesti territooriumilt suhteliselt vähe, ja seetõttu langesid okupantide kätte rikkalikud toiduainete varud. Samuti langesid nende kätte tööstus- ja kaubandusettevõtete laod mitmesuguste tööstuslike toorainete, poolfabrikaatide ja valmiskaupadega. Arusaadavalt ei jäetud neid eesti rahvale, vaid kohe pärast okupantide sissetungi alustati saagiks langenud varanduste kõrvaletoimetamist.

Kogu riiklik kaubandusvõrk (kauplused ja laod) allutati silmapilkselt «Wirtschaftskomandole» ja tööstusettevõtted ning nende laod «Rüstungskomandole». Okupantide kätte langenud varanduse hindamiseks, sorteerimiseks ja majandamiseks olid komandode juures loodud erilised staabid, kuhu kuulusid eri väljaõppega ohvitserid ja allohvitserid. Nende käsutuses olid veel sõdurite üksused, nn. komandod. Viimased anastasid allohvitseride ja ohvitseride juhendamisel viivitamatult kogu okupeeritud territooriumi majanduse, asusid okupeeritud territooriumi majanduse rööveksploateerimisele Saksa sõjamasina teenindamise huvides, ignoreerides täielikult Eestimaa elanikkonna kõige vajalikumaid ja olulisemaid tarvidusi.

Seetõttu valitses okupatsiooni algul paaril esimesel kuul kaubanduse alal täielik segadus. Alustasid tööd mõned kooperatiivsed ja erakauplused, kust võis saada mõnesuguseid toidukaupu. Kuna nõudmine oli elav, siis tekkisid järjekorrad, kaubad kadusid «leti alla», hinnad tõusid kiiretempoliselt. Riiklik kaubandusvõrk alustas tööd tunduvalt hiljem, sest «varade inventeerimine» oli aeganõudev töö. Tööd alustanud riiklikes kauplustes toimus müük esimestel nädalatel ainult sõjaväelastele, hiljem ka eraisikutele.

Liiga suure eraalgatusliku initsiatiivi pidurdamiseks ja segaduste vältimiseks majanduses säilitati esimestel oku-

patsioonikuudel nõukogude võimu ajal väljakujunenud majanduslikud suhted. Selle järgi lubati säilinud erakauplustel ja kooperatiiv-kauplustel oma kauba ressursside ulatuses kaubanduslikku tegevust. Nende varustamist tsentraliseeritud korras peaaegu ei toimunud, välja arvatud mõnede toidukaupade (leib) alal. Riiklik kaubandus aga, olles anastatud okupantide poolt, avas uksed alles mõne aja pärast järk-järgult.

1941. aasta lõpul alustas tööd Eestis nn. tsiviilvalitsus. See seadis oma ülesandeks nii sõjaväe varustamise kui ka tsiviilelanikkonna eest hoolitsemise, juhindudes arusaadavalt Saksamaa natsistlike keskorganite poolt antud majanduspoliitilistest alustest.

Tähtsamaks küsimuseks oli põllumajandussaaduste toodangu anastamine okupantide poolt. Selleks alustati nn. «turu korrastamisega» (Marktordnung). Viimase all mõisteti riiklike organite korraldusi kaupade suunamiseks tootjalt tarbijani rahvamajanduslike ja sõjamajanduslike seisukohtade alusel. Arusaadavalt toimusid taolised turukorrastused eelkõige põllumajandussaaduste osas sihiga need kontsentreerida mõnede organisatsioonide kätte ning jaotada vastavalt okupantide huvidele. Nii andis Tallinna Majanduskomando juba 1941. aasta sügisel esimesed üldise iseloomuga korraldused vilja-, liha-, rasva- ja piimamajanduse turusuhete reguleerimiseks. Tunduvalt üksikasjalisemad korraldused ja juhendid sel alal anti 1942. aasta kevadel ja sama aasta sügisel.

Natsistlik Saksamaa, tunnustades eraalgatust, organiseeris samaaegselt turukorrastamisega üksikute ettevõtete ühendamise hiigelsuurteks kartellideks, mis tegelikult olid suurkapitalistlikeks firmadeks. Sellesse nn. «tööndusliku majanduse organisatsiooni» kuulusid kõik Suur-Saksamaa piirides tegutsevad majanduslikud ettevõtted (mitmesugused tööstus-, kaubandus-, käsitööndusliku ettevõtted), hoolimata nende juriidilisest vormist ja suurusest. Ettevõtete kuulumine organisatsiooni oli obligatoorne. Tema haaramine toimus kahekordselt: ühelt poolt erialaste allorganite erialagruppide ja teiselt poolt piirkondlike allorganite — kodade poolt. Nii näiteks asutati 1943. aastal Toitlusmajanduse Peakoondis, kellele allutati kogu Ostlandi, selle hulgas ka Eesti põllumajandus. Viimase tegelikuks ekspluateerimiseks rajati Kindralkomissariaatides spetsiaalsed koondised loomade, piima, rasva jne. alal.

Viimastel oli nii juriidiline kui ka faktiline monopol vastava kaubarühma kokkuostul ja turustamisel. Ilma pikemata on selge, et taoline keerukalt ülesehitatud Saksa majandusorganism, mis oma sisult oli kogu rahvamajanduse ulatuslik kartelliseerimine, taotles kogu rahvamajanduse allutamist suurkapitalistidele ning, kõlavate, üldsuse huve rõhutavate fraaside varjus, suurkapitalile ülikasumite tagamist.

Turu korrastamine oleks aga puudulik ilma hindade reguleerimiseta. Selle teostamiseks loodi Eestis 8. mail 1942 Hindade Amet eesotsas hindade direktoriga. Hindade direktorile anti täielik volitus kõigi vajalike korralduste tegemiseks, et tagada hindade stabiilsus, s. t. ülimonopolidele kasumite saavutamine tootjate ränga ekspluateerimise arvel.

Kõigist nendest seadustest, määrustest ja juhenditest turu korrastuse alal ilmneb eredalt sakslaste majanduspoliitika aluseks olev põhimõte, et Eesti ei tohi tulevikus mingil määral olla tööstusmaa, vaid et Eesti peab ostma oma tööstuskaubad Saksamaalt ja nende eest sakslastele tasuma põllumajandussaadustega. Seejuures vaikiti arusaadavalt sellest, et Eestis põllumajandussaaduste eest tasuti ainult 60 protsenti Ida-Preisimaal kehtivatest hindadest, kuna tööstuskaupade hinnad loomulikult vastasid Saksa turuhindadele. Järelikult rakendati monopolide huvides ka «hinnakääre», mis teravalt lõikasid Eesti põllumajandusse.

Saksa okupantide röövmajanduse poliitikas etendas olulist osa hitlerlaste poolt väljalastud raha, nn. okupatsioonimargad. Viimastel puudus kattevara ja nad ei olnud maksevahendiks Saksamaal.

Esimestest okupatsioonipäevadest peale lasksid riigi krediidikassad ja sõjaväe välikassad okupatsioonimarkasid välja suurtes kogustes. See «raha» oli üheks abinõuks, mis tagas hankeid Saksa armeele, põllumajandussaaduste ja kaupade väljavedu Saksamaale, kogu Eesti majanduse ekspluateerimist ja sakslaste kohaliku haldusaparaadi finantseerimist.

Maa üleujutamine okupatsioonimarkadega alandas elanike juba niigi äärmiselt madalat elustandardit ning tekitas spekulatsiooni ja otsest kaubavahetust.

Elanikkonda ruineeris majanduslikult ka okupantide maksupoliitika, mis ei piirdunud elanike maksukoormuse

süvendamisega otseste maksudega. See süvendamine jätkus turumehhanismiga kohandatud tarbimismaksude süsteemi väljaarendamise teel. See algas nõukogude käibemaksu asendamisega kapitalistliku turukäibele kohandatud kodanliku käibemaksuga, mis kehtestati 1942. aasta algul.

Samaaegselt käibemaksuga kehtestati rida täiendavaid erimakse, nn. tarbimismonopole tarbimiskaupadelt, mis olid juba maksustatud käibemaksuga ühes või mitmes kulgemisastmes. Tähtsamateks taolisteks maksudeks olid näiteks soolamonopoli maks, piirituse, piirituse lisamaks, piiritusemonopoli ühtlusmaks, tubakamonopoli ühtlusmaks, sõjamaks õllelt, tapaloomade maks jne.

Saksa okupantide maksupoliitikas oli aga veel teine külg. Rööbiti elanikkonna laiade hulkade maksukoormise äärmise tõstmisega esines rida suuri maksusoodustusi neile kapitalistlikele kildkondadele, kes truualamlikult täitsid fašistlike võimumeeste korraldusi. Taolise soodustusena võib märkida esijoones 22. jaanuaril 1942 Tallinna kindralkomissari poolt kehtestatud määrust, millega kõik eraettevõtete omanikud, samuti natsionaliseeritud ettevõtete endised omanikud vabastati nõukogude-aegsete maksuvõlgade ja viiviste tasumisest. Kõikide teiste maksuvõlad, eriti töötajate omad, nõuti sisse aga täiel määral ja vastuvaidlematult.

2. Põllumajandussaaduste kokkuost ja elanikkonna varustamine

Hitlerlastele oli turu korrastamisel üheks tähtsaks probleemiks põllumajandussaaduste kontsentreerimine talupoegadelt enda käsutusse Saksa sõjaväe varustamiseks ja saatmiseks Saksamaale, samuti aga kohalike linnade elanike varustamiseks toiduainetega.

Põllumajandussaaduste kokkukogumiseks rakendati mitmesuguseid meetodeid. Kõige robustsemaks meetodiks oli lihtne äravõtmine. See primitiivne põllumajandussaaduste kogumise vorm, mis ei erinenud praktikas millegagi otsesest röövimisest, esines saksa okupantide maale tungimisel ja sealt põgenemisel. Juriidiliselt aga nimetati seda äravõtmist algul rekvireerimiseks ja konfiskeerimiseks, põgenemisel aga sundevakueerimiseks. «Võt-

jateks» olid peamiselt Saksa sõjaväeosad, kes selliselt kogutud toiduaineid kasutasid esijoones oma supikatlas. Nii näiteks hävitati 1941. aastal mõne päeva jooksul Saku majapidamiskooli mitmesajapealine tõukanakari seal paikneva Saksa sõjaväeosa poolt. Okupatsiooni algkuudel polnud see põllumajandussaaduste kogumise meetod väga ulatuslik. Tunduvalt suuremas ulatuses toimus aga põllumajandussaaduste võtmine Saksa okupantide maalt lahkumisel.

Ettevalmistused algasid juba 1943. aasta märtsis varsti pärast Saksa VI armee purustamist Stalingradi all. Ilmus rida okupatsioonivõimude korraldusi totaalse mobilisatsiooni kehtestamisest Balti riikides.

Totaalne mobilisatsioon rahvamajanduses algas sellega, et okupandid sulgesid «sõjalist tähtsust mitteomavad» ettevõtted ja lõpetasid neile toorainete andmise, andes ühtlasi korralduse masinate ja seadmete väljaveoks. Sama kehtis ka sõjast ohustatud piirkondade talundite kohta, kelle varandus tuli evakueerida. Selle eesmärgiks oli mahajäetava maa täielik puhastamine elanikest ja varadest, s. t. selle muutmine täielikult kõrbeks. See nn. totaalne mobilisatsioon, mis tegelikult tähendas sundevakueerimist, ei andnud aga soovitud tulemusi, sest talurahvas peitis end koos karjadega metsadesse. Seetõttu, rindejoone kiiremal edasiliikumisel, okupatsioonivõimud võtsid ära ainult seda, mis ette juhtus.

Majanduslikult ulatuselt olid Eesti rahvamajandusele aga veelgi laastavamad nn. «normaalsed meetodid», mida sakslased rakendasid tsiviilvalitsuse tegutsemise ajal Eesti kui tagala tingimustes.

Esimese «normaalse» meetodina kasutati nn. veenmismeetodit. Talupojale püüti näidata Saksa armeed «vabastusarmeena» ja Saksamaad kui «kangelaslikku riiki võitluses kultuuri eest bolševismi ohu vastu». Talupoega kutsuti näitama oma patriotismi ja enda omandi kaitset sellega, et ta annab ära oma põllumajandussaaduste ülejäägid. Kavatsus oli 1942. aasta kevadel sel viisil koguda 45 000—50 000 tonni teravilja, kuid talurahva vastupanu tõttu see ebaõnnestus. Osutus vajalikuks tunduvalt detailsema ja keerukama meetodi rakendamine. Selleks kujunes välja põllumajandussaaduste äraandmise süsteem normide alusel ja kokkuostu tsentraliseeri-

mine. Seda süvendati tootmise ja tarbimise arvestuse ja aruandluse kehtestamisega talundeis.

Kõik riiklikud ja kooperatiivsed agraarmajandid koondati sakslaste poolt juhitava suurmajandite keskuse LO (Landbewirtschaftungsgesellschaft Ostland) alla. Kogu LO majandite toodang läks otseselt okupatsioonivõimude käsutusse. Kuid ka see osa moodustas suhteliselt vähe, võrreldes talumajandites toodetavate põllumajandussaaduste hulgaga. Seetõttu töötati arusaadavalt välja üksikasjaline kord, kuidas «seaduslikul teel» omastada talupoegade turutoodang.

Põhjaliku tootmiskontrolli süvendamiseks talundeis kehtestati 1942. aasta kevadel talundi põhiraamat, milles oli üksikasjaliselt näidatud tootmisbaas, tootmine ja normikohustused. Talundi põhiraamatuga oli kogu talundi tegevusest ülevaade hitlerlikel võimuorganitel. Kõik oli arvel ja, mis võtta andis, tuli ära anda. Kõik põllumajandussaadused loeti okupatsioonivõimude korralduses olevaiks ja nende tarbimine, ka tootja enese poolt, võis toimuda ainult Saksa okupantide lubade alusel.

Okupatsioonivõimud püüdsid kindlustada endale varakate klasside poolehoiu Eestis ja seetõttu olid nende majanduspoliitilised abinõud diferentseeritud. Eesti talurahva üldise majandusliku ruineerimise taustal asetati suurtalunikud soodsamasse olukorda. Piisab märkimisest, et ühesugune võinorm määrati nii kehviku lehmale, kes rahuaja tingimustes andis piima 1200—1500 liitrit aastas, kui ka suurtaluniku lehmale, kelle keskmine piimatoodang oli 3000 liitrit aastas. Arusaadavalt asetas see suurtaluniku soodsamasse olukorda. Analoogiline oli olukord ka teiste põllumajandussaaduste normidega.

Kõigi normide täitmisele ergutamiseks ja sundimiseks algatasid okupatsioonivõimud arvukaid aktsioone, tehti laialdast propagandat ajakirjanduses, ähvardati suurte rahatrahvidega ja vangimajaga. Iga normi eeskirjade väljaandmisel ja meeldetuletamisel määrati normide täitmisel kiiruspreemiad, täitmispreemiad, normi ületamise preemiad, müügipreemiad jt. Nii näiteks vilja võimalikult kiiremaks ja täielikumaks kättesaamiseks seati sisse viljamüügi kiiruse preemiad viinas.

Andmed näitavad ilmekalt, et müügikohustused jäid suurelt osalt täitmata. Erandi moodustas liha, mis nõuti sisse normide järgi täies ulatuses. Lihanormide sissenõud-

Eesti põllumajandusele okupantide poolt määratud mõnede põllumajandussaaduste müügikohustused ja nende täitmine [1]

Saadus	1942/43			1943/44		
	Müügikohustus	Tegelik müük	%	Müügikohustus	Tegelik müük	%
Teravili (tuh. t)	125	76	60,8	105	67	63,8
Liha (tuh. t)	18	18,3	102	18	täideti	
Kartul (tuh. t)	144	113,8	79	184	ei	
Piim ümberarvest.					täidetud	
võiks (tuh. t)	12	6,1	50,9	9	ca 5,0	55,5
Munad (milj. tk.)	40	28,6	71,4	40	28	70,0

mine oli eriti range. Normide mittetäitmisel pandi kogu karjale peale arest (keelustamine) ja loomad võõrandati tasuta, tõrkujaid karistati administratiivkorras ning kohtute kaudu rahatrahvi ja vangimajaga.

Kuna talumajanduse arendamiseks ametlikult mingit varustust ei antud, läks põllumajandus üldiselt väga kiirelt tagasi naturaalmajanduse olukorda. Talupojad hakkasid massiliselt peitma põllumajandussaadusi, et neid vahetada vajalike tööstuskaupade vastu.

Vaatamata kõigele suutsid sakslased kokku osta põllumajandussaadusi väga suurtes kogustes. Okupantide endi andmete järgi, mis kahtlemata on ennem puudulikud kui liialdatud, on nad okupatsiooniaja jooksul sundnormidena saanud Eesti NSV talundeist (sõjaeelsete hindade järgi) põllumajandussaadusi üle miljardi rubla suuruses summas. Vastutasuks ei andnud saksa okupandid talupoegadele aga mingisuguseid nimetamisväärseid väärtusi. Okupatsioonimarkade eest polnud aga võimalik peaaegu midagi osta, ei rauda, väetist ega tööstuskaupu.

Sootuks teiseilmelisi probleeme tuli okupantidel lahendada linnaelanikega. Siin polnud tähtsamaks küsimuseks

[1] Tabel koostatud teose — Minevik ja tänapäev — andmete alusel.

kaupade saamine, vaid vastupidi — kaupade andmine, s.t. elanikkonna varustamine. Sihiks oli neid võimalikult vähem anda. Kuid tahes-tahtmata tuli okupantidel linnaelanikele müüa kaupu — esijoones toidukaupu. Linnaelanike varustamist jätta stiihiliseks, igaühe oma asjaks, polnud võimalik, nagu seda ilmekalt näitasid okupantide kogemused oma esimestel võimuloleku kuudel. Nagu ajakirjandus sellal korduvalt märgib, ei möödunud ühtegi ööd, kus polnuks sissemurdmisi kauplustesse ja ladudesse ning kaupade röövimisi. Olukorda ei parandanud ka surmanuhtluse rakendamine röövijate kättesaamise korral. See sundis kohalikke linnavalitsusi andma juba 1941. aasta sügistalvel rea suunavaid korraldusi elanike varustamiseks esijoones toiduainetega. Nii kehtestati Tartus 1941. aasta septembris toidukaupade müük nn. varustuskaartide alusel. Müügile tulev toiduainete hulk elanikkonna kohta sõltus toidukaupade kohaleveost linna. Tallinnas kehtestati 1941. aasta novembris toidukaupade müük nn. ostjaskaartide alusel, kusjuures ühele ostjale müüdav toidukaupade hulk sõltus samuti kaupade olemasolust ja juurdeveost linna. Peale selle hakati 1941. aasta septembris organiseerima Punase Risti poolt nn. supiköökе, mis realiseerisid suppi esijoones linnade hoolealustele ja töötajatele. Ehkki nende tegevus kiirelt kasvas (näiteks 16. septembril 1941 valmistati Tallinnas päevas 4000 liitrit suppi ja aasta hiljem, 31. oktoobril 1942 ca 14 000 liitrit suppi), ei suutnud nad kaugeltki rahuldada kõikide soove. Supiköökide organiseerimine koondus 1942. aastal kodanliku organisatsiooni «Eesti Rahva Ühisabi» (lühend ERÜ) kätte. Viimase andmetel varustati sama aasta sügisel Tallinna, Tartu ja Narva linnas supiköökide kaudu iga päev ca 36 000 inimest (igaüks neist sai päevas liiter suppi), s. t. 17 protsenti nende linnade elanikkonnast, mis ilmselt oli puudulik.

Üleminek linnaelanike varustamisele toidukaupadega ühtsetel alustel kõigis Eesti linnades toimus alates 15. detsembrist 1941 põllutöödirektori korralduse põhjal. Selle järgi kehtestati toidukaupade tarbimise ratsioonimine kaardisüsteemi kaudu. Tarbimisnormid olid diferentseeritud rassiliste ja rahvuslike tunnuste põhjal. Tunduvalt kõrgemad normid kehtisid riigisakslastele ja nn. «normaalsed» normid kohalikele elanikele. Nende vahe toitlustamise seisukohalt oli väga oluline. «Normaalsed» toidunormid olid tegelikult näljanormideks. Nii oli nende järgi ette näh-

tud nädala norm: leiba 1700 g, tangaineid 100 g, liha 250 g, rasvaineid 100 g. Neile «normaalsetele» toidunormidele anti lisaks mõnevõrra rohkem leiba ja rasvainet raskete ja üliraskete tööde tegijatele. Lastele ja haigetele lubati eraldada piima, suhkrut, biskviiti, juustu, vähendades aga selle-eest leiva, liha, rasvainete ratsioone. Samuti anti lisanorme politsei- ja omavalitsuse teenistujatele.

Toidukaartide alusel kaubastatavad toidunormid tehti kohalikes ajalehtedes teatavaks iga nädal. Sageli aga jäid isegi «normaalsed» toidunormid, eriti liha ja rasvained, «kaupade puudumise tõttu» kaubastamata. Enam-vähem korrapäraselt kaubastati vaid leiba. See oli seotud okupantide sooviga müüa kohalikele elanikele võimalikult vähem põllumajandussaadusi.

Tööstuskaupadega varustamise kord oli veelgi komplitseeritum. Kaubad jagati eelkõige rangelt normeerituteks ja rangelt normeerimata kaupadeks ning nn. vabakaupadeks. Kaubad, nagu riie, valmisriided, jalatsid, sukad, pesu jne. olid rangelt normeeritud kaubad, aga puuder, klaaspärlid, nööbid, paelad jne. olid rangelt normeerimata.

Rangelt normeeritud kaupu müüdi ainult ostulubade alusel, mida harilik kodanik tavaliselt ei saanud. Ostulube anti eestlastele piiratud arvul, nii et nende põhjal teostatud müük oli minimaalne. Neid sai vaid väike osa kohalikest elanikest, tänu ainult oma tutvustele hitlerlastega. Tavaline kodanik sai okupatsiooni ajal heal juhul ostuloa paarile sukkadele. Ostuloa alusel kaubastatavalt kaubalt arvestati ka nn. ostupunkte. Nende hulk oli diferentseeritud rahvuslike tunnuste alusel. Nii oli aastas lubatud tekstiilkaupu osta eestlasel 6 punkti ulatuses, nn. võõrpassi omanikul 40 punkti ja sakslasel 120 punkti ulatuses.

Rangelt normeerimata kaupade ostmiseks anti kodanikele osturaamatud (Bezugsbüchlein), mille alusel need võisid osta teatava ajavahemiku jooksul kas koguselise või väärtuselise kriteeriumi alusel teatava hulga kaupa. Näiteks võis ostuperioodi kestel osta 2—5 riigimarga ulatuses kosmeetikakaupu, rauakaupu jne. Kõik need ostud registreeriti raamatusse. Osturaamat tegelikult ei võimaldanud mingisuguste kaupade saamist. Nii oli harilikuks nähteks, kus osturaamatu omanik okupatsiooniperioodi jooksul sai osta paar tühist asjakest. Näiteks on teada fakte, kus saadi 3 okupatsiooniaasta kestel osturaamatu kaudu osta vaid ühed kõrvarõngad.

Kaubandusvõrgus leidus ka nn. vabakaupu, milleks olid peamiselt Saksamaalt sissetoodud importkaubad. Nendeks olid harilikult Saksamaal seisma jäänud kaubad, nagu savist ehteasjad riiulitele, poonimisvaha, higilapid, metsatee, puupilpaist põrandamatid, klaaspärlid jne. Need kaubad liikusid peamiselt linnades ja neid ostsid linnaelanikud, et selle vastu vahetada maal üht või teist toiduainet.

Peale selle oli kaubandusvõrgus nn. preemiakaup, mida müüdi põllumajandussaaduste normide täitjaile ja ületajaile. Nii näiteks müüdi üle normi villa andjaile ja hiljem ka villaste kaltsude andjaile vähesel määral tekstiiltooteid, peamiselt nn. «BK» ja «SB» riiet, mis oli valmistatud takkudest ja kaltsulõngadest.

Kuid isegi need vähesed kaubad, mis sattusid kaubandusvõrku, ei olnud alati eestlastele mõeldud. Oli korraldus, mille järgi Saksa sõjaväelased said kauplusse väljaspool järjekorda, kuna järjekorras tuli kaupu müüa ainult harilikule kodanikule. Seetõttu oli tavaliseks nähteks, et samal ajal, kui eestlasest töötajaile aastate jooksul ei saadud anda ei riiet ega jalatseid, spekuleerisid sakslastest ametnikud ja ohvitserid laialt paremat sorti tekstiilkaupade ja jalatsitega. Kui sellele veel lisada järjest laienev kaupade eksport Saksamaale, siis on täiesti arusaadav üha suurenev «kaubanälg» Eestis, sest kaupade sissevedu polnud nimetamisväärne. Siinjuures on küllaldane märkida, et eksport Eestist Saksamaale ületas impordi rohkem kui 26 korda. Seegi väike import koosnes peamiselt Saksa sõjaväe varustusest ja Saksa ametnikele määratud kaupadest, millele lisandusid mõningad väärtuseta, Saksamaal ostjaid mitteleidvad, vabad kaubad

3. Natsionaliseeritud kaubandus ja selle reprivatiseerimine

Nõukogude võimu poolt 1940/41. aastal natsionaliseeritud kaubandusaparaat anastati Saksa okupantide sissetungil Tallinna majanduskomando poolt. Anastatud ettevõtete esialgne majandamine seisis sõjasaagiks langenud kaupade ja varade inventeerimises ning «sõjaväe varustamises vajalike kaupadega». Viimatimainitu tähendas tegelikult suure ulatusega spekulatsiooni, kus kõrgemad sõjaväelased ja sakslastest tsiviilametnikud «ostsid» kaubad endale ja vedasid välja. Mõne kuu möödumisel tehti aga ametlikult teatavaks, et «kaup oli bolševike poolt enamuses välja vee-

tud ja hävitatud, vähesed järelejäänud kaubad olid aga vajalikud sõjaväele». [1] Ehkki osa Majanduskomandole allutatud kauplusi alustasid tööd 1941. aasta sügis-talvel, oli nendes kauplustes ostu eesõigus sõjaväelastel ja isikutel, kes said selleks vastavaid lubasid. Järelikult ei saanud harilikud kodanikud nn. riiklikust kaubandusvõrgust esimestel kuudel midagi nimetamisväärset osta.

1942. aasta algul loodi Majanduse ja Transpordi direktooriumi algatusel Tööstus-Kaubanduskeskus (lühend TKK), mille ülesandeks oli organiseerida «saagiks langenud» riikliku kaubandusvõrgu tegevusse rakendamine ja selle haldamine kuni ettevõtete reprivatiseerimiseni. Kohtadel loodi tema filiaalidena vastavad kontorid, millede tegevuspiirkonnad olid samad nagu need olid riiklikel kaubastutel 1940/41. aastal nõukogude võimu ajal. Nii näiteks kujunes TKK Tartu Kontori struktuur analoogiliseks Tartu segakaubastu omaga, Tallinna Toitlustrusti võrk allutati umbes samasuguse struktuuriga Tallinna Toitlustsentraalile.

TKK-le alluvad kaubandusettevõtted olid kaupadega varustatud suhteliselt paremini kui erakaubandusettevõtted. Vaatamata sellele olid müügiletulevad kaubakogused napid ja valdavas enamuses allutatud rangetele jaotuseeskirjadele. Nii näiteks oli määratud kõigile kauplustele päevane müügikontingent. Kui see oli realiseeritud (mis toimus tarbijale vajaliku kauba korral paari tunni jooksul), siis suleti kauplus kuni järgmise tööpäevani.

Ühelt poolt kaubakoguste nappus kaubandusvõrgus ja kaardisüsteemi kehtivuse tõttu käibekulude kasv ning teiselt poolt eesmärk tagada igale kaubandusettevõttele küllaldane tasuvus, viisid TKK alluvuses oleva kaubandusvõrgu kiirele koondamisele. Enamalt jaolt toimus kaubandusettevõtete sulgemine, väiksemal määral nende tagasiandmine endistele omanikele (reprivatiseerimine). Ehkki selle kohta ilmus juba 17. oktoobril 1941 vastavasisuline korraldus, jäi tegelik reprivatiseerimine esialgu teostamata. Põhjusena esitati vajadus uurida veel täiendavalt reprivatiseeritavate ettevõtete «elujõulisust». Seejuures toonitati kutsealase kõlblikkuse küsimust, mis vastavate eeskirjade järgi nõudis vähemalt 5-aastast tegevust kaubanduse alal. Nende ja rea teiste kitsendavate ees-

[1] «Linna Teataja» 23. novembrist 1941.

kirjade tõttu toimus reprivatiseerimine väga aeglaselt. Üldse oli 1944. aasta jaanuariks reprivatiseeritud veidi üle 200 kaubandusettevõtte (28 protsenti natsionaliseeritud ettevõtete üldarvust), mis arusaadavalt ei kõnele sakslaste tegelikust reprivatiseerimise soovist. Jutud majanduse reprivatiseerimisest ja omariikliku eramajanduse taastamisest koos vastavate määruste ning korralduste kehtestamisega, kujutasid endast sakslaste tühipaljaid lubadusi eesti kodanluse endaga kaasa tõmbamiseks.

Jaekaubandusvõrgu tunduv vähenemine aga tähendas TKK süsteemi osatähtsuse langust jaekäibes. Koos sellega hakati alates 1943. aasta teisest poolest TKK kohalikke kaubanduskontoreid ümber muutma hulgikeskusteks, mis pidid varustama oma piirkonnas töötavaid erakaubandusettevõtteid. Nende tegevus jäi aga võrdlemisi väikeseks ja tähtsusetuks, sest sakslaste sõjalise olukorra halvenemine rinnetel ja «totaalse mobilisatsiooni» määruse kehtestamine Eestis tähendas senini niigi nappide kaubakoguste hoopiski kokkukuivamist kohalikus kaubandusvõrgus. Pealegi nõudis totaalse mobilisatsiooni määrus kõigi «sõjalist tähendust» mitteomavate poodide, äride, kohvikute, restoranide, ettevõtete ja muude asutuste sulgemist.

Eespool toodud andmed näitavad ilmekalt, et nõukogude võimu poolt 1940/41. aastal organiseeritud riiklik kaubandus Saksa okupatsiooni aastatel sõna tõsises mõttes laastati, moodustades armetu murdosa rahuaegsest suurusest, rääkimata kaubavarudest ning materiaalsest ja tehnilisest baasist.

4. Kooperatiivkaubandus saksa okupantide teenistuses

Eesti NSV majanduses hästi välja kujunenud kooperatsioon anastati saksa okupantide poolt juba nende võimu esimestel päevadel ning alustati selle ümberkujundamist vastavalt natsistliku Saksamaa majanduspoliitilistele sihtidele.

Tähtsamaks kooperatiivseks kaubandussüsteemiks Saksa okupatsiocni ajal kujunes tarbijate kooperatsioon (ETK), olles ühtlasi ka tähtsamaks süsteemiks Eesti kaubanduses. Tarbijate kooperatsiooni töö organiseerimise ja tegevuse suunamise printsiibid okupatsiooni ajal olid täiesti vastandlikud nõukogude kooperatiivkaubanduse

printsiipidele. Nii ei arvestanud saksa okupandid rahva vajadusi, vaid asusid kaubandust korraldama suure profiidi saamiseks. Selleks ei sobinud aga nõukogulik tarbijate kooperatsioon kui massiorganisatsioon. Fašistlik tarbijate kooperatsioon pidi jääma võimalikult kitsama kildkonna juhtimisele, kust rahva osavõtt oleks äärmiselt piiratud.

Neid rahva huvidele vaenulikke printsiipe hakkas saksa okupantide poolt määratud ETK juhatus laialdaselt teostama. Massiliselt heideti tarbijate kooperatiividest välja liikmeid, kes olid sinna võetud nõukogude võimu ajal 1940/41. aastal. On teada, et 1942. aastal arvestati ETK süsteemi liikmeskonna suurust 54 000-le, s. t. liikmeskonna vähenemine võrreldes 1941. aasta juuni andmetega oli üle 70 000. On selge, et tarbijate kooperatsioon ei rajanenud enam massiorganisatsiooni põhimõttele, vaid see suundus jälle kodanliku ajastu klikipoliitikale, aga tunduvalt jõhkrama vormina kui kunagi varem. Pilt on täielik, kui märkida, et kooperatiivide esindajaid peakoosolekule e i v a l i t u d, vaid m ä ä r a t i kooperatiivide okupatsiooniaegsete juhtide poolt.

Mis puutub nüüd tarbijatele müüdavatesse kaupadesse, siis okupatsiooniaegne ETK võis saada oma kaubad tsentraliseeritud korras ainult saksa kapitalistlikelt firmadelt. Ostuoperatsioone omaalgatuslikus korras ei saanud ETK nimetamisväärselt teha. Oli ilmne, et säärase korra juures pidi ETK rahvale müüma seda, mis jäi üle «kõrgemalt rassilt». Need kaubad aga olid kvaliteedilt tavaliselt kõlbmatud. Nii toodi suurel hulgal sisse üliväikesi hobuseraudu, plekijäätmeist valmistatud labidaid jne. Nimetatud kaubad leidsid harva ostjaid ja neid kaupu oli suurel hulgal veel 1944—1945. aastal paljudes kooperatiivide ladudes, kust nad anti utiilile. Suurel hulgal veeti sisse ka igasugust halva kvaliteediga parfümeeriakaupa, nn. ersatskaupu (pabernahast rahakotid jne.), odavaid klaaspärle jne. Olukorda ei parandanud ka 1944. aasta algul ETK-le antud impordiluba, sest sakslaste rinne oli kokku varisemas ja kaupu polnud enam võimalik saada. Kaupade nappus põhjustas ka 1944. aasta jaekäibe languse, vaatamata «ametlike hindade» järjekindlale tõusule.

Vaatamata tarbijate kooperatsiooni süsteemi suhteliselt suurele jaekäibele, said aga tarbijad harva vajalikke kaupu, kõik enam-vähem parem kaup läks kas kohalikele

võimumeestele või siis kooperatiivi juhtkonna kätte spekuleerimiseks ning tarbimiseks. Nii näiteks saadeti Ahja TK ladudest 1943. aastal kohaliku omakaitse pealiku korraldusel omakaitse staapi kõik tekstiil- ja nahakaubad, viina- ja tubakasaadused. Staabis toimus omakaitse pealiku äranägemisel kaupade jaotamine. Sellest said osa ainult kitsa kildkonna liikmed. Nii jaotati seal 30 hobusekoormat suhkrut 10 isiku vahel. Arusaadavalt jäid taoliste mahhinatsioonide tagajärjel kauplused kaupadest tühjaks. Tekkiski olukord, kus töötajad maal jäid toiduaineteta ja tööstuskaupadeta, okupatsioonimargal aga ei olnud mingisugust ostujõudu.

Väga olulisel kohal oli ETK süsteemis põllumajandussaaduste kokkuost. Tänu varasemale populaarsusele rahva hulgas suutis ETK koguda ja saata Suur-Saksamaale nii mõnegi ešeloni põllumajandussaadusi rohkem, kui seda oleks õnnestunud teha saksa okupantidel enestel. Nii teatas ETK juhatus suure uhkusega ajakirjanduses, et ainuüksi 1943. aastal läbis ETK ladusid ca 100 000 autokoormat põllumajandussaadusi. Põllumajandussaaduste kokkuost toimus kooperatiivide poolt raudteejaamades organiseeritud vastuvõtupunktide kaudu.

Tarbijate kooperatsiooni kõrval tegelesid kaubanduse alal veel rida kooperatiivseid organisatsioone, kellele oli antud okupantide turukorrastuse määruste alusel monopoolne õigus mõningate põllumajandussaaduste kokkuostuks ja nende realiseerimiseks vastavalt okupatsioonivõimude korraldustele.

Lihaturu alal «usaldati» saksa võimude poolt tapaloomade ja liha kokkuostu monopoolne õigus ühingule «Eesti Lihaeksport». Viimane pidi liha ja lihasaadused realiseerima kaubandus- ja varumisorganisatsioonidele, mille kaudu toimus sõjaväe ja tsiviilelanikkonna varustamine. Tarbijate otseseks varustamiseks oli taastatud «Eesti Lihaekspordi» juures kodanlikul ajal töötav jaekaubandusorganisatsioon «Lihatsentraal» 95 kauplusega kõigis suuremates linnades.

Piima ja piimasaaduste turu korrastamise keskuseks määrati P. K. «Võieksport». Kiirelt laiendas kaubandustegevust «Aedvilja Keskühisus», kelle ülesandeks oli kartuli ja mitmesuguste aedjuurviljade kokkuost talupidajatelt. Tallinna Majanduskomando otsusega taastati 1941. aastal uuesti nõukogude võimu poolt likvideeritud kapi-

talistliku iseloomuga kaubanduslik keskühisus «Estonia» ning anti talle lina ja villa kokkuostu monopol. Peale selle tuleb märkida kooperatiivse hulgiorganisatsioonina veel «Eesti Munaeksporti», kellele oli antud kanamunade ja lindude kokkuostu monopol ja «Eesti Seemnevilja Ühisust», kellele kuulus seemneviljaga kauplemise monopol.

Kõik need kooperatiivsed organisatsioonid olid oma iseloomult suurkapitalistlikud firmad, millised kooperatiivse sildi taga püüdsid saavutada võimalikult suuremaid kasumeid. Seetõttu olid nad oma ideoloogilisest küljest lähedased okupantide maailmavaatele, kes seda kasutades rakendasid neid oma huvides Eesti põllumajanduse röövmajandamiseks.

Tööndusliku kooperatsiooni ja invaliidide kooperatsiooni kuuluvad artellid kui antifašistlikud organisatsioonid aga likvideeriti ja nende asemele tekkisid eratööstusettevõtted ja käsitööstusettevõtted.

5. Erakaubandus ja salakaubitsemine

Okupantide sisekaubanduspoliitikas oli ette nähtud erakaubanduse sektori taastamine ja laiendamine. «Kaupmees peab kujunema tähtsaks ühiskondlikuks funktsionääriks. Juba praegu on ta tõusnud sellisesse fookusesse, kus ta varem pole olnud,» kirjutas okupatsiooniaegne ajaleht «Linna Teataja» 1941. aasta novembris. Esimese aasta kestel aga arenes see okupantide endi hinnangu järgi «õige tagasihoidlikult».[1] Selle põhjuseks peetakse transpordi raskusi, kaupade vähesust ja importööride puudumist. Nende põhjuste kõrval tuleb aga pidada üheks tähtsamaks põhjuseks sakslaste poolt teostatud turu korrastust, mis monopoliseeris tähtsamad kaubandusalad ning pidurdas eraettevõtete avamist keeruka litsentside süsteemi kehtestamise kaudu. Tegelikult tähendas see uue kaupluse avamise loa andmist vastavalt loataotleja sobivusele fašistlikust seisukohast, tema suhtumisest natsionalistlikku ideoloogiasse ning valmisolekust täita hitlerlaste korraldusi.

Eramajandusliku tegevuse paremaks kontrollimiseks ja suunamiseks asutasid saksa okupandid 1942. aastal Eesti

[1] «Eesti Majanduskoja Teated» 1944, nr. 1/2, lk. 10.

Majanduskoja, milline pidi «eraalgatusele rajatud juhtiva majanduse juures ühendama ettevõtjaid».[1] Rajatud Majanduskoja tähtsaimaks ülesandeks oli kogu eramajanduse suunamine sõjanõuete kohaselt, s. t. kooskõlas hitlerlike võimukandjate korraldustega. Neis tingimustes anti Eesti Majanduskojas loodud Kaubanduse Peaosakonnale ülesanne välja töötada ja kujundada sõjaaegsete vajaduste kohane jaekaupluste võrk. Hitlerlikud võimukandjad Eestis otsustasid jaevõrgu suuruse piiriks Eestis määrata 2848 kaubandusettevõtet. Selle kodanliku Eesti arusaamade järgi väikesearvulise kaubandusvõrgu määramist põhjendati vajadusega vältida ebatervet konkurentsi ja võimaldada kõigile kaupmeestele tugevat elujõulist tegevust. Samaaegselt püüti kaupmeeskonda «organiseerida». Selleks lubati organiseerida taas kaupmeeste seltse. Viimased pidid olema ühelt poolt piirkondlikeks kaupmeeste organisatsioonideks — igas piirkonnas oli lubatud rajada üks kaupmeeste organisatsioon, kuhu koondusid kõik vastava maakonna erakaupmehed — ja teiselt poolt nn. ärialased kaupmeeste organisatsioonid, kuhu koondusid kõik üle Eesti vastaval ärialal tegutsevad kaupmehed. Kõigi nende kaupmeeste seltside tegevuse suunavaks keskuseks pidi kujunema Üleriiklik Kaupmeeste Seltside Keskliit.

Eesti Majanduskoja Kaubanduse Peaosakond töötas rööbiti kaubandusvõrgu kujundamisega välja ka erakaubandusettevõtete kaupadega varustamise kavad. Viimased kujutasid endast Majandus- ja Rahandusdirektooriumi poolt heaks kiidetud üldisi kaubajaotamise põhialuseid kaupade territoriaalseks hulgirealiseerimiseks. Saadud territoriaalsete jaotuskavade alusel määras Kaubanduse Peaosakond koostöös vastava omavalitsusega iga üksiku kaupluse osatähtsuse (protsentides) vastava kauba müümisel. Seejuures hoiduti kaupade jaotamisel vähesel määral olemasolevate kaupade liigsest killustamisest ja neid kaupu koondati ainult vastavaisse spetsiaalkauplustesse.

Oli ilmne, et hitlerlaste poolt väljatöötatud «kaubandusvõrgu kujunemise kava» ja kaupmeeste «organiseerimine» kujutasid endast valitseva võimu poolt suurkapitalistliku kaubanduse kartelli loomist, kes pidi kujunema üht-

[1] «Eesti Sõna» 28. jaanuarist 1943.

lasi tegelikuks monopolistiks kaubanduse alal, allutades tegutsevad erakaupmehed enda korraldustele ja muutes nad lihtsateks komisjonärideks. Viimaste valik toimus tugeva selektsiooni all, milleks oli välja töötatud «kutseeetikat soodustav» kaubandusettevõtete avamise kord.

Ehkki okupatsiooniaegsete ajalehtede veergudel ja sõnavõttudes toonitati sellise kaubandusvõrgu otstarbekust ning vastavust elanikkonna huvidele, ei arvestatud tegelikult mingil määral tarbijate huve. Piisab, kui märgime, et okupantide poolt kujundatud kaubandusvõrgus esines valdu, kus polnud ette nähtud kauplusi, s. t. talupoeg pidi ligema kaupluseni minema sageli 20 km ja rohkem. Vähe sellest — nõutavamad kaubad, mis saadeti kauplusse, jaotati kitsa kildkonna vahel ja realiseeriti hiljem salakaubitsemise korras spekulatiivsete hindadega.

Okupatsiooniaegsetest andmetest nähtub nii erakaubandusvõrgu laienemine kui ka nende käivete suhteliselt kiire tõus. Viimane sai eriti märgatavaks alates 1943. aastast, millal sakslased pärast «Stalingradi katastroofi» olid sunnitud oma kõikuma löönud poolehoidjate ridu tugevdama eraalgatuse tegeliku soodustamise näol.

Mis puutub tarbijate teenindamisse erakaupluste poolt okupatsiooni ajal, siis oli see üldiselt halb. Seda tunnistavad korduvad artiklid ajakirjanduses, kus märgitakse, et «kaupmeeskond erakordse aja tõttu hoolib liig vähe lahkusest ja viisakusest»[1], ja hoiatatakse, et taolistel «ostjatega väikest isevalitsejat mängivatel kaupmeestel» tuleb oma suhtumist muuta. Ilmselt oli nendel artiklitel väga väike mõju, sest sellesisulisi artikleid ilmus kogu okupatsiooni aeg. Et nendel tulemusi polnud, on täiesti arusaadav. Olid ju kaardisüsteemi tingimustes tarbijad kinnistatud kaupluste juurde. Vaatamata kaupmehe halvale käitumisele ja teenindamisele, polnud ostjal võimalik mujalt kaupu saada ja ta pidi leppima kaupmehe «tujudega». Teiselt poolt olid tegutsevad kaupmehed vaenulikult häälestatud kommunistide vastu, mistõttu nad olid okupantide truudeks teenriteks, keda «ebaviisakuse tõttu» polnud otstarbekas kohalt maha võtta.

Turukaubandus kui erakaubanduse erivorm hääbus okupatsiooni ajal täielikult. Turgudel toimus mõnesugune kauplemine 1941/42. aastal kuni turu korrastamise mää-

[1] «Uus Elu» 21. septembrist 1943.

ruste ilmumiseni. Kaupade juurdevool turgudele oli sellal ebaühtlane. See tingis ka hindade tõusu, mis hakkas ületama tunduvalt ametlikke hindu ning arenes välja ulatuslikuks spekulatsiooniks. Kuna ametlike hindade ületamine oli keelatud, siis arenes turukaubanduses käibe naturaalne vorm: kaup müüdi kauba vastu. Naturaalne vahetusvorm tõrjus okupatsioonimargad turukaubandusest hoopis välja, sest selle raha hulk ringluses kasvas pidevalt, muutes tema ostujõu järjest väärtusetumaks.

1942. aasta sügisel keelati sakslaste poolt turukaubandus täielikult. Selle eesmärgiks oli tagada müüginormide täitmine ja vältida põllumajandussaaduste kulgemist linna ilma kontrollita. Talupojad ei tohtinud oma põllumajandussaadusi enam tuua turgudele, vaid nad pidid oma ülejäägid müüma okupatsioonivõimude poolt määratud monopoolsele kokkuostuorganisatsioonile. Turgudel oli lubatud kaubelda ainult lilledega. Kuna viimaste osa sõja-aastatel oli tähtsusetu, siis suleti valdav enamus turgudest 1943. aastal hoopiski. Igasugune vabakaubandus toidu- ja tarbekaupadega oli kõige rangemate korraldustega keelatud.

Turukaubanduse asemel kujunes Eestis tohutu ulatusega salakaubitsemine. Administratiiv-seadusandlikul teel polnud aga sakslastel võimalik kaotada seda illegaalset kaubandust, sest sakslaste poolt antud korraldused olid vastuolus objektiivsete majanduselu tingimustega, mis olid Eestis 1942. aastal välja kujunenud.

Eesti üleujutamine okupatsioonimarkadega tingimustes, kus tootmine ja kaubakäive polnud üksnes vähenenud, vaid kus kaubad ja materiaalsed väärtused läksid suures osas ekspordina Saksamaale, tähendas nõudmis-pakkumissuhte jämedat rikkumist Eesti siseturul. See kutsus algul välja müügioperatsioonides hindade kõrgenemise kui inflatsiooni esimese tunnusmärgi, hiljem aga, rahatähtede massi edasisel suurenemisel ringes ja tema ostujõu langemisega muutis ta kaubakäibe rahalise vormi naturaalseks. Sama toimega oli ka põllumajandussaaduste kohustuslik kokkuost ametlike hindadega, mis tasuti põllumehele okupatsioonimarkades. Talupojad hindasid raha aga ainult niivõrd, kui palju selle eest sai üht-teist osta. Kõige meelsamini andsid nad põllumajandussaadusi otsese vahetuse korras tarbekaupade, nagu seebikivi, petrooleumi jms. vastu.

Vastavalt väärtuseseadusele esinesid salakaubanduses

kõigil kaupadel ja ka teenustel äärmiselt kõrged hinnad, võrreldes ametlike hindadega. Hinna vahe, mis sageli oli rohkem kui kümnekordne, kaalus üles seejuures esineva riisikomomendi. See oli ka põhjuseks, miks paljud kaubad kaubandusvõrgus kadusid «leti alla». Nende kaupade müüjate-spekulantidena esinesid peamiselt fašistlikud sõjaväelased ja igasugused «asjamehed» võimuolijate hulgast, võttes igalt kaubalt «viimast hingehinda».

Harilikel töötajatel puudus loomulikult madalate palkade tõttu võimalus osta toiduaineid «salaturult». Et enesel ja oma perekonnal hinge sees hoida, selleks tuli töölistel otsida kõrvaltulusid. Sellisena arenes tollal nn. «kõrvaltöö» süsteem. See seisis selles, et töölised valmistasid ametlikul tööajal salaja mitmesuguseid tarbekaupu, mida vajas talupoeg, kellel neid polnud kuskilt saada. Nii valmistati lampe, plekknõusid, aiatööriistu jm. Nende tarbekaupadega rändasid töölised või nende perekonnaliikmed mööda maad talust tallu, vahetades neid toiduainete vastu. Rohkesti mindi ka maale tööle naturaaltasu eest. Kuna see riivas okupantide huve, raskendades põllumajandussaaduste koondamist oma käsutusse, siis keelati põllutöödel naturaaltasu maksmine alates 1. detsembrist 1942. Samaaegselt puudus talupoegadel peaaegu üldse võimalus ETK kaudu maal saada vajalikke tootmisvahendeid ja üldse tööstuskaupu nende «puudumise tõttu» kaubandusvõrgus. Talupoeg sai osta ainult mõnd vähemtähtsamat asja kooperatiivist ja erakauplusest. Maal valitsev äärmiselt terav puudus vajalikest kaupadest sundiski talupoegi loobuma normaalsest kauba müügist raha eest, tõrkuma normide täitmisest ja üle minema naturaalsele vahetuskaubandusele.

Ülaltoodust on täiesti selge, et Eestis 1942. aastal okupantide röövmajandamise tulemusena kujunenud majanduslikud tingimused põhjustasid paratamatult salakaubitsemise tekkimise peamiselt naturaalse vahetusvormi kujul talupoegade ja linnaelanike vahel ning spekulatiivsete hindadega ostu-müügi tehingud kapitalistide ja sõjaväelaste ringkondades, kelledel oli küllaldaselt raha, samuti kaupu.

Neid salakaubanduse majanduslikke eeldusi ei saanud okupandid kaotada ei veenmismeetoditega ega ka sunniabinõudega. Veenmise juures tuli aga ka sakslastel tunnistada, et «kohaliku elanikkonna varustusratsioonid Ida-

alal on praegu madalamad kui Saksa riigis».[1] Teises taolises artiklis kirjutatakse: «Elanikkonna peamure seisab tema arvamises, et spekulatsiooni täieliku kõrvaldamise puhul tuleb tal ette nähtud toidunormide juures nälgida. Selle kohta tuleb ütelda, et sõjas... tuleb igaühel kanda piiramisi ja loobumisi».[2] Toodud märkmed iseloomustavad küllaldaselt töötajate rasket majanduslikku olukorda Eestis okupatsiooni aastatel.

6. Kokkuvõte

Suure Isamaasõja aastatel, ajavahemikul 1941. aasta juulist kuni 1944. aasta sügiseni toimus seoses Saksa okupatsiooniga Eesti kaubakäibe sfääri laostamine. Noor rajatud nõukogude kaubanduse aparaat puistati laiali, kaubad ja kaubanduslik inventar tassiti minema, suur osa tegutsevatest kaubandusettevõtetest sulges uksed kaupade puudumise tõttu, tegutsevas kaubandusvõrgus aga õitses eraalgatusele baseeruv spekulatsioon ja ülikasumeid taotlevad mahhinatsioonid. Seaduslikult lubatud kaubandust okupatsiooni aastatel iseloomustavad tabelis 4 toodud andmed.

Tabelist nähtub ilmekalt kaubandusvõrgu kokkutõmbumine nii kaubandusettevõtete kui ka kaubandustöötajate arvus. Koondamisprotsess üksikutes sektorites toimus aga erisuguse intensiivsusega. Kui see absoluutsuuruses kahanes riiklikus ja kooperatiivses kaubanduses, siis erakaubandus näitas vastupidist tendentsi, suurendas kiirelt oma osatähtsust käibesfääris.

Kaubandusettevõtted asusid valdavas enamuses linnades. Maal leidus vaid üksikuid pisikesi segapoekesi.

Koos kaubandusvõrgu arvulise kokkutõmbumisega toimus ka rida nihkumisi üksikute tegevusalade osatähtsuses. Eriti tugevasti kasvas segakaubandusvõrgu osatähtsus. Seda tuleb vaadelda sõja ajal kaardisüsteemi tingimustes seaduspärase nähtusena, sest segakauplus on eriti vajalik maal ja väiksemates linnades elanikkonna kaupadega varustamisel. Kaubakoguste nappuse korral võimaldab

[1] «Eesti Sõna» 6. märtsist 1943.
[2] «Eesti Sõna» 1. septembrist 1943.

Tabel 4

Kaubanduse areng Eestis Saksa okupatsiooni ajal [1]

	Riiklik kaubandus		Kooperatiiv-kaubandus		Era-kaubandus		Kokku
	abs. arv	osatäht. %	abs. arv	osatäht. %	abs. arv	osatäht. %	
I. Kaubandus-ettevõtted							
1. XI 1941	886	28,8	758	24,7	1413	46,5	3057
1. I 1942	512	19,8	766	29,6	1315	50,6	2593
1. I 1943	286	12,3	700	30,2	1341	57,5	2327
1. I 1944	129	5,4	620	26,0	1640	68,6	2389
II. Jaekäive (milj. marka)							
1942 I pool	13,0	26,5	25,4	51,9	10,6	21,6	49,0
1942 II „	12,0	22,7	26,6	50,6	14,1	26,7	52,7
1943 I „	7,7	14,4	24,3	45,3	21,6	40,3	53,6
1943 II „			26,0				
1944 I „			21,7				
III. Töötajate arv							
1. I 1942	4198	42,0	2684	26,8	3124	31,2	10006
1. I 1943	1705	19,2	2649	29,8	4523	51,0	8877

segakaupluse tüüp kõige rohkem tagada kasumit, sest lai kaubasortiment tagab küllaldase käibe. Okupatsiooni ajal püüdis iga kaupmees tõsta oma käivet, mistõttu kaupluses realiseeriti kõike, mida aga sai hankida, ja seetõttu kujunes majandusliku paratamatusena välja segakauplus, mitte üksnes maal, vaid ka suuremates linnades.

Okupantide kaubanduspoliitika tulemusena Eestis, mis ilmnes okupantide röövmajandust legaliseerivates turgu korrastavates määrustes, samuti korduvatel väljendustel, et «Eesti peab toetuma vaid omaenda ressurssidele», [2] loodi majanduslikud tingimused, õigemini majanduslik paratamatus salaturu tekkimiseks Eestis. Kuna aga kantseleilike korraldustega samaaegselt ei tagatud uute reaalsete majandussuhete tekkimist, siis jäid kõik okupantide taotlused salaturu likvideerimiseks asjatuiks. Kasumid olid seda suuremad, mida defitsiitsema kaubaga oli tegemist. Spekulatsioon suurenes üha. Röövmajandamise tulemu-

[1] Tabel koostatud «Statistische Monatsheft» 1942 ja «Statistische Berichte» 1943 andmetel.

[2] «Eesti Sõna» 1. juulist 1943.

sena laostunud rahvamajandus oli kokku varisemas ega suutnud sakslastele enam midagi nimetamisväärset anda. Järjekordsed kaotused rindel Nõukogude armee vastu sundisid saksa okupante mõtlema enda päästmisele koos anastatud varandustega. Võeti veel, mida vähegi oli võimalik võtta. Kohalike elanike kaupadega varustamine jäi hoopis tagaplaanile. Eesti rahvamajanduse tootmisaparaadi lõpliku hävitamise hoidis ära Nõukogude armee kiire pealetung ja aktiviseerunud partisaniliikumine. Eesti NSV vabastati okupatsioonist põhiliselt 1944. aasta septembris. Algas uus etapp majanduselus.

III PEATÜKK

NÕUKOGUDE KAUBANDUS EESTI NSV-s KAARDISÜSTEEMI TINGIMUSTES

(aastad 1944—1947)

1. Eesti NSV vabastamine hitlerlikust okupatsioonist ja nõukogude korra taastamine

1944. aasta kevadel alustati võitlust Nõukogude Baltimaade vabastamiseks ja 24. novembril 1944 viidi lõpule kogu Eesti NSV territooriumi vabastamine.

Sõda ja okupatsioon tekitasid suurt kahju Eesti NSV rahvamajandusele. Erakorralise Riikliku Komisjoni andmeil oli Eesti NSV rahvamajandusele tekitatud kahju ainuüksi varaliste väärtuste hävitamise näol 16,2 miljardit rubla.[1] Nende andmete alusel oli kahjude suurus iga elaniku kohta arvestatuna Eesti NSV-s 14 862 rubla, mis tunduvalt ületas vastava summa NSV Liidu teistes okupatsiooni all olnud vabariikides. Nii näiteks oli see Ukraina NSV-s 7125 rubla, Valgevenes 7500 rubla, Lätis 10 256 rubla jne. Seetõttu oli parteile ja valitsusele kõige tähtsamaks probleemiks rahvamajandusliku tootmise taastamine ja selle arendamine sotsialistliku majanduse põhimõtete alusel.

Nõukogude Eesti vabariiklikud keskorganid tühistasid 1944. aasta septembris kõik okupantide poolt kehtestatud seadused, määrused ja korraldused, ühtlasi taaskehtestati kõik sõjaeelsed Nõukogude Eestis kehtinud seadused ja määrused. Neid laiendati NSV Liidus kehtivate sõjaaegsete seadustega ja määrustega, mis olid suunatud rahvamajandusliku tootmise kiiremale taastamisele ja elanik-

[1] Eesti NSV Ajalugu. Tallinn, 1957, lk. 556.

konna varustamisele kaupadega üleliidulises ulatuses. Moodustas ju Eesti NSV ühe osa NSV Liidust, kus sõjamajanduse tingimustes kogu rahvamajanduslik tootmine ja toodangu kasutamine oli tunduvalt ulatuslikumalt tsentraliseeritud kui sõja eel, rahuaja tingimustes. Sõja tingimused nõudsid kõigi tähtsamate majanduslike ja poliitiliste küsimuste otsustamist üleliiduliste keskorganite poolt ja nende otsuste täitmist kõigi vabariiklike ning kohalike organite poolt. Seetõttu juhindusid Nõukogude Eesti vabariiklikud haldusaparaadi keskorganid vastavatelt üleliidulistelt keskorganitelt saadud direktiividest ja määrustest ning, arvestades kohalikke tingimusi, rakendasid neid ellu.

Eesti NSV rahvamajanduse taastamisele osutasid suurt abi ÜK(b)P Keskkomitee ja NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu, kelle korraldusel eraldati üleliidulisest eelarvest 1945. aastal 500 miljonit rubla esmajärguliste objektide taastamiseks Tallinnas, Tartus, Narvas ja mujal. Vennasvabariikidest hakkas saabuma seadmeid ja toorainet tööstusettevõtetele, kaevandustele, elektrijaamadele jne. Eesti NSV rahvamajanduse taastamine kiirenes tunduvalt pärast sõja võidukat lõppu, mil kogu NSV Liit asus oma rahvamajanduse taastamisele ja edasiarendamisele.

Lähtudes nendest ülesannetest, mis NSV Liidu sõjajärgne IV viisaastak püstitas Eesti vabariigi rahvamajandusele, töötati välja ja võeti Eesti NSV Ülemnõukogu poolt seadusena vastu Eesti NSV rahvamajanduse taastamise ja arendamise viie aasta plaan aastateks 1946—1950.

Eesti NSV rahvamajanduses toimus esimese viisaastaku plaaniliste ülesannete täitmine edukalt. Tööstustoodangu kasvu (protsentides) näitavad järgmised andmed (1940 = 100):

1945. aasta	73	1948. aasta	225
1946. „	118	1949. „	277
1947. „	167	1950. „	342

Vabariigi industrialiseerimise käigus muutus sotsialistlik süsteem tööstuses kõikehõlmavaks.

Põllumajanduses saavutati märkimisväärseid tulemusi külvipindade laiendamises, toodangu suurendamises. 1947. aastal tekkisid Eesti NSV-s viis esimest kolhoosi, kuid talumajandite massiline kollektiviseerimine toimus 1949.—1950. aastal.

Tänu sellele saavutas Eesti põllumajandus viisaastaku lõpuks märgatavat edu. Tõsi küll, külvipinnad, põldude saagikus ja loomade arv ei ulatunud veel sõjaeelse tasemeni, kuid külvipinnad kasvasid 1946.—1950. aastal üle 17 protsendi (seejuures tehnilised kultuurid 3,5 korda), veiste arv 12,4 protsenti, sigade arv 47,7 protsenti jne. Kõik see oli eelduseks põllumajandusliku kaubatoodangu kiireks tõstmiseks järgnevatel aastatel.

2. Elanikkonna normeeritud varustamine ja kaubakäive

Samaaegselt teiste nõukogude võimuorganitega alustasid vabastatud rajoonides tööd Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaadi töötajad. Suurem osa neist oli vastavalt ette valmistatud juba sõja-aastatel 1942—1944 NSV Liidu tagalas Eesti NSV RKN poolt organiseeritud õppekombinaatides ja tulid nüüd koos operatiivgruppidega vabastatud Eestisse nõukogude kaubandust taastama.

Põhiline vastutus langes siin Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaadile, kes lähtus oma töös NSV Liidu Kaubanduse Rahvakomissariaadi vastavatest käskkirjadest ja juhenditest. Nende alusel kehtestati Eesti NSV-s elanikkonna pideva varustamise tagamiseks kaardisüsteem ja normitud varustamine analoogiliselt teistes liiduvabariikides kehtivale korrale.

Elanikkonna varustamiseks toidu- ja tööstuskaupadega tsentraliseeritud korras eraldati NSV Liidu RKN-i poolt vastavad kaupade fondid igale liiduvabariigile. Nende fondide suuruse määras ühelt poolt normeeritud varustamisele kuuluv elanikkond ehk, nagu sellal nimetati, varustatav kontingent ja teiselt poolt toidu- ja tarbekaupade toodang. Viimase järjekindel suurendamine võimaldas tõsta varustusnorme ja suurendada varustamisele kuuluvaid elanike kontingente.

Kehtestatud kontingentide limiidi piirides anti elanikkonnale leiva- ja toiduainetekaardid. Seejuures kuulusid nn. garanteeritud varustamisele Tallinna, Tartu, Pärnu, Narva, hiljem ka Viljandi ja Rakvere elanikkond. Nendele anti nii leivakaardid kui ka tähtsamate toiduainete (suhkur, kondiitritooted, liha-kala, rasv-, tangained) kaardid.

Ülejäänud linnades ja töölisasulates anti need kaardid ainult töölistele ja teenistujatele, kuna lastele anti leiva-, tangainete ja suhkrukaardid, ülalpeetavatele aga leiva- ja suhkrukaardid.

Kehtestatud kaardisüsteemis rakendati diferentseeritud varustusnorme, s. t. töötajaid varustati vastavalt nende töö iseloomule. Iseloomustavaks jooneks siinjuures oli elanike liigitamine nelja rühma:

1) töölised, insener-tehnilised töötajad ja nendega võrdsustatud isikud;
2) teenistujad ja nendega võrdsustatud isikud;
3) ülalpeetavad ja nendega võrdsustatud isikud;
4) lapsed kuni 12 aasta vanuseni.

Toidukaupade varustusnormid olid igale rühmale üle kogu NSV Liidu samad. Nende saamiseks kaubandusvõrgust anti igale kodanikule nn. p õ h i k a a r d i d (leiva- ja toiduainetekaardid), mis tagasid elatusmiinimumiks vajalike toidukaupade saamise. Rööbiti põhikaartidega kehtisid veel l i s a k a a r d i d, nagu «litera A», «litera B» jt., mis andsid õiguse osta peale põhikaartidel ettenähtud normide veel täiendavalt kaupu. Leiva- ja toiduainetekaarte ei antud eraettevõtjatele ja erakaupmeestele, kes elatusid mitte nende eneste tööst saadud tuludest.

Elanikkonnale andsid leiva- ja toiduainetekaarte ettevõtted ja asutused, kusjuures peale vastavas ettevõttes või asutuses töötaja said sealt toiduainetekaardid ka nende perekonnaliikmed. Rööbiti põhi- ja lisakaartide alusel saadavate toidukaupadega varustati ettevõtete töötajaid veel t ä i e n d a v a t e t o i d u n o r m i d e g a, mida ettevõtted said kohalikest ressurssidest (oma abimajandid, detsentraliseeritud korras põllumajandussaaduste varumine jne.). Täiendavate toidunormide suurus sõltus ühelt poolt kohalikest ressurssidest ja teiselt poolt töötajate töösaavutustest. Töötajad said täiendavalt toiduaineid eesrindliku töö eest, raskendatud tingimustel töö eest, halva tervise puhul jne.

Tööstuskaubad jaotati vastavalt nende tarbimise tähtsusele ja defitsiitsusele kolme rühma. Esimesse rühma kuulusid kõik tarbimise seisukohalt tähtsad ja kaubandusvõrgus defitsiitsed kaubad. Nende müük elanikele toimus orderite kaudu. Teise rühma kuulusid vähemdefitsiitsed laiatarbekaubad, mida võimaldati tarbijatel osta tööstuskauba kaardiga punktide vastu, ja kolmandasse rühma

kuulusid kaubad, mida sai osta kaubandusvõrgust täiesti vabalt (nn. punktivaba kaup).

Kaupade seaduspärase kasutamise ja jaotamise kontrollimiseks loodi Eesti NSV-s NSV Liidu eeskujul eriline normimise, arvestuse ja kontrollimise aparaat, mis allus NSV Liidu Kaubanduse Rahvakomissariaadi juures asuvale Normeeritud Varustamise Valitsusele.

Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaadi juures oli loodud keskorganina Vabariiklik Toidu- ja Tööstuskaupade Kaartide Büroo, mille kohalikeks organiteks olid linnade täitevkomiteede kaubandusosakondade juures toidu- ja tööstuskaupade kaartide bürood. Vabariiklik Kaartide Büroo koos oma kohalike organitega pidi korraldama varustatavate kontingentide arvestust ja plaanimist, elanikkonna toidu- ja tööstuskaupadega varustamisplaanide koostamist ja kaartide väljaandmist asutuste kaudu elanikele. Kogu seda tööd teostas kaardibüroo oma kohalike organitega igas ettevõttes ja asutuses töötavate kaardivolinike abil.

Jaekaubanduses normitavate kaupade kulutamise õigsuse kontrollimise sihiga oli organiseeritud Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaadis Vabariiklik Kontroll-Arvestuse Büroo ja kohalikes kaubandusosakondades samuti kontroll-arvestuse bürood.

Võrreldes 1944. aastal nõukogude võimu poolt kehtestatud varustusnorme fašistliku okupatsiooni aegsete ostunormidega, selgub elanikkonna tarbimise tunduv parandamine. Nii kehtis okupatsiooniaja kestel täiskasvanuile leiva tarbimisnormina 1700 g nädalas, s. t. päevane ratsioon oli ca 243 g; kuni 5-aastastele lastele 1000 g nädalas, s. t. päevas ca 143 g. Nõukogude korra taastamisel Eesti NSV-s määrati leiva põhinorm töölistele esialgu 500 g päevas ja lastele 300 g päevas. Neid norme revideeriti pidevalt lühikese aja kestel suurendamise suunas. Nii polnud 1. detsembril 1945 Eesti NSV-s ühtki töölist, kelle leivanorm oleks olnud alla 600 g päevas. Üksikutel töölisrühmadel tõusis see aga kuni 1200 g päevas. Laste leivanorm tõsteti 400 g päevas. Üle kahe korra suurenes 1945. aasta jooksul «litera A» lisatoidusaajate arv, kuna kaartidega varustatav valla aktiiv koguni kolmekordistus. Analoogilist võrdlust okupatsiooni ajaga võib tuua ka teiste toidukaupadega varustamise alal.

Samaaegselt elanikkonna varustamise parandamisega

Eesti NSV-s suurenes ka toiduainetega tsentraliseeritud korras varustatavate elanike arv. 1944. aasta detsembris oli see üle 418 000 inimese, 1945. aasta detsembris ulatus see juba 492 500-ni, tõustes 1946.—1947. aastal kuni 600 000-ni.

See näitas ilmekalt NSV Liidu sotsialistliku korra eeliseid, võrreldes kapitalistlike riikidega, kus sõja käigus toimus toidunormide piiramine. Riikliku varustamise laiendamine NSV Liidus oli võimalik tänu hästi korraldatud sõjamajandusele, mis tagas tsentraliseeritud turufondide pideva kasvu sõja kestel, eriti aastatel 1943—1945.

Vennasvabariikide kogemuste rakendamisega tagati kogu kaubandusaparaadi kiire ümberkorraldamine. Suurem osa kaubandusvõrgust muudeti nn. kinniseks kaubanduseks, kus tarbijad kinnistati kaupluste ja sööklate juurde. Kuid kõrvuti selle kinnise kaubandusvõrguga, kus tarbijad said kaupu osta ainult kaartide alusel, organiseeriti Eesti NSV-s juba 1944. aasta lõpul ka vabakaubanduse põhimõttel töötav kaubandusvõrk, nn. kommertskaubandus. Elanikkond sai sealt kaupu vabalt osta kommertshindadega, mis olid kõrgemad riiklikest normihindadest.

Kommertskaubanduse arendamisel sõja tingimustes Eesti NSV-s oli suur rahvamajanduslik tähtsus. Rööbiti era- ja turukaubanduse majandusliku reguleerimisega mõjustas kommertskaubandus samaaegselt riikliku ja kooperatiivse kaubanduse käivet. Kommertskaubandus soodustas normaalse kaubasortimendi taastekkimist kaubandusvõrgus, süvendas kaubandusaparaadi mõju tööstustoodangu sortimendile ja kvaliteedile, tõstis nõukogude kaubanduse kultuuri, valmistades sellega juba 1945. aastal ette üleminekut nõukogude vabakaubandusele. Ühtlasi soodustas kommertskaubandus raharinge tugevnemist. Ta kujunes üheks kanaliks, mille kaudu saabusid Riigipanka tagasi elanike kätte koondunud rahalised vahendid ja oli samuti sellega riigitulude oluliseks allikaks. Samaaegselt toimus kommertskaubanduses süsteemikindel hindade alandamine. Alanevate hindadega kommertskaubanduse arendamisel oli Eesti NSV-s järjest olulisem tähtsus turukaubanduse hindade reguleerimisel nende alandamise suunas.

Kogu see kinnise ja kommertskaubanduse organiseerimine Eestis toimus esialgu väga pingelises töös. Eesti NSV vabastamisel fašistlikust okupatsioonist oli kaubandus-

aparaat täielikult laostunud. Eesti NSV kaubandusorganisatsioonidele tekitatud kahjude üldsumma tõusis 982,1 miljoni rublani. Kauplused ja laod olid kaootilises seisukorras. Piisab, kui märkida, et 1. novembriks 1944 oli võimalik sotsialistlikus kaubandussektoris (riiklikus ja kooperatiivses) tööle rakendada kõigest 798 kauplust ja erasektoris 137 kaubandusettevõtet. Tänu ennastsalgavale tööle suudeti 1944. aasta kevadsuvine okupatsiooniaegne kaubandusvõrk arvuliselt ületada juba 1945. aasta lõpul, mil kaubandusettevõtete arv ulatus 2982-ni, tõustes 1947. aasta lõpul 3216-ni.

Tunduvalt kiirem oli kaubakäibe kasv, nagu seda ilmekalt näitab tabel 5.

Tabel 5

Kaubakäibe kasv Eesti NSV kaubanduses

Aasta	Riiklik kaubandus		Kooperatiivne kaubandus		Era- ja turukaubandus		Kokku	
	summa (milj. rbl.)	%	summa (milj rbl.)	%	summa (milj. rbl.)	%	summa (milj. rbl.)	%
1944*	107,3		15,2					
1945	936,0	51	262,8	14,5	654,0	35,5	1852,8	100
1946	1538,9	53,5	789,8	26,9	561,6	19,6	2890,3	156
1947	2066,9	53,0	1373,9	34,5	492,2	12,5	3933,0	210

Tabeli 5 andmed näitavad kaubakäibe pidevat suurenemist ajavahemikul 1944—1947. Samaaegselt toimuvad ka struktuurilised nihked: era- ja turukaubanduse käibe absoluutne ja suhteline tagasiminek seoses erasektori väljatõrjumisega käibesfäärist, kooperatiivse kaubanduse tormilise laienemisega.

Ühiskondliku toitlustamise areng toimus veelgi järsemalt, käive kasvas ajavahemikul 1945—1947 ligi 4 korda.

* Kolme kuu käibed (IV kvartal 1944).

TRÜ Raamatukogu

3. Riiklik kaubandus

Nõukogude kaubandusaparaadi eduka taastamise ja arendamise eelduseks Eesti NSV-s oli eelkõige riikliku kaubanduse taasrajamine. Selle materiaalne ja tehniline baas oli sakslastest okupantide peremehetsemise tulemusena peaaegu täiesti laostunud. Nii suutis 1944. aasta sügisel Tallinna Toidukaubastu tööle panna 53 kauplust (1941. aastal kuulus talle 455 kauplust), Tallinna Tööstuskaubastu aga 1941. aasta kevadel töötanud 238 kauplusest ainult 38 jne. Energilise töö tulemusena töötasid juba 1944. aasta lõpul kõik need riiklikud kohalikud kaubandusorganisatsioonid, millised olid loodud 1940/41. aastal. Ühtlasi tingis Rakvere linna tööstusliku tähtsuse suurenemine ning elanike arvu kasv uue kaubandusorganisatsiooni — Rakvere Kaubastu organiseerimise 1945. aasta sügisel. Kuid need organisatsioonid üksi ei suutnud lahendada kõiki ülesandeid, mida püstitas kaubandusaparaadile kehtestatud kaardisüsteem ja normitud tarbimine.

Osutus otstarbekaks teha kinnise kaubandusvõrgu rajamine ülesandeks otseselt vastavatele ministeeriumidele ja asutustele. Riiklikus kaubanduses hakati NSV Liidu vennasvabariikide kogemuste põhjal organiseerima tööliste varustamise osakondi (TVO) kui kõige otstarbekamaid tööliste varustamise vorme kinnise kaubanduse tingimustes.

TVO kujutas endast vastava asutuse või ettevõtte erilist iseseisvat osakonda, mille eesotsas seisis direktori asetäitja. Viimane, alludes vastava asutuse direktorile, korraldas TVO tööd ainujuhtimise põhimõttel. TVO ülesandeks oli varustada oma ettevõtte töötajaid kaupadega, samaaegselt tagades tootmise kasvu, s. t. töölisi, kes töötasid paremini, varustati ka paremini vastavalt printsiibile: lööktöölistele löökvarustus.

TVO-d, millised teenindasid teatava rahvamajandusharu töötajaid, olid allutatud erilisele halduslülile TVV-le ehk Töölis Varustus Valitsusele, näiteks Eesti NSV Kohaliku Tööstuse Rahvakomissariaadi süsteemi TVV. TVV ülesandeks oli kooskõlastada ja suunata oma süsteemi TVO-de tegevust. Üksikutel juhtudel, näiteks raudteetranspordis, oli organiseeritud veel üleliiduline keskne haldusaparaat TVO-de ja TVV-de töö suunamiseks. Selleks oli Töölis Varustus Peavalitsus (TVPV).

Lühikese ajaga organiseeriti Eesti NSV-s peaaegu iga

suurema ettevõtte ja asutuse juures vastav TVO. Näiteks ainuüksi 1945. aasta aprillis organiseeriti neid 14. Niisugune TVO-de asutamise tempo kestis peaaegu kogu 1945. aasta.

Peale nende süsteemide alustasid Eesti NSV-s tegevust jaekaubanduses ka rida üleliidulisi eri-iseloomuga kaubandusorganisatsioone, nagu «Spetstorg», «Voentorg» jt., milliste peamiseks ülesandeks oli kaardisüsteemi tingimustes varustada sõjaväelasi, miilitsatöötajaid, piirivalvet jne.

Peale nende kinnise kaubandusega tegelevate NSV Liidu Kaubandusministeeriumi süsteemi kuuluvate üleliiduliste kaubandusorganisatsioonide alustas Eesti NSV-s tööd 1945. aastal üleliiduline kaubandusorganisatsioon «Osobtorg». Selle ülesandeks oli üleliidulises ulatuses korraldada riiklikku vabakaubandust ehk kommertskaubandust. Eesti NSV-s organiseeris ta väikesearvulise, kuid eeskujulikult töötava kommertskaubandusvõrgu oma vabariikliku kontori kaudu kõigis suuremates linnades (Tallinnas, Tartus, Pärnus ja mujal) toidu- ja tööstuskaupade müügiks elanikkonnale kommertshindadega.

1944/45. aastal alustasid Eesti NSV-s tööd jaekaubanduses ka mitmesugused riiklikud kaubandussüsteemid, nagu Apteekide Peavalitsuse jaevõrk, spordiseltsi «Dünamo» kauplused, samuti mitmete tööstuslike rahvakomissariaatide poolt organiseeritud firmakaupluste võrk.

Jaekaubandusorganisatsioonide varustamiseks kaupadega organiseeriti Eesti NSV-s rida nii üleliidulisi kui ka vabariikliku tähtsusega riiklikke hulgikaubandusorganisatsioone. Toidukaupade alal alustasid 1944/45. aastal tööd Eesti NSV Toiduainetetööstuse Rahvakomissariaadi Turustuse Peavalitsus oma hulgibaasidega, Eesti NSV Liha- ja Piimatööstuse Rahvakomissariaadi Vabariiklik Piima- ja Lihatööstuse Trusti Keskbaas, Eesti NSV Kalatööstuse Rahvakomissariaadile alluv turustusbaas ja NSV Liidu Toiduainetetööstuse Rahvakomissariaadi Veinitööstuse Peavalitsuse Tootmis-Turustamise Baas Tallinnas. Nendest baasidest suurima tähtsusega elanikkonna varustamisel oli Eesti NSV Toiduainetetööstuse Tallinna Hulgibaas.

Tööstuskaupade hankimiseks alustasid Eesti NSV-s 1944/45. aastal tööd NSV Liidu Kergetööstuse Rahvakomissariaadi Turustuse Peavalitsuse Eesti Vabariiklik Kaubanduslik Väljebaas «Glavlegsbõt». Viimasel oli eriti ulatuslik

ja vastutusrikas töö esimestel aastatel, mil NSV Liidu vennasvabariikidest suunati vastavalt NSV Liidu valitsuse otsusele suurtes kogustes kaupu Eesti NSV-sse. Niisugune kaupade sissevedu Eestisse 1945. aastal ületas 10-kordselt väljaveo.

Põllumajandussaaduste tähtsama varujana ning realiseerijana töötas Ü/ü Keskteraviljasalve Tallinna Realiseerimise Baas. Peale selle alustasid tööd veel rida riiklikke hulgikaubanduse ja varumise organisatsioone. Need tegelesid peamiselt tööstusettevõtete ja asutuste varustamisega. Märkimist väärib nendest üksnes «Estvartur» kui tähtsam vabariiklik hulgiorganisatsioon, kes varustas kogu Eesti NSV rahvamajandust mitmesuguste kaupadega sisseveo korras teistest liiduvabariikidest.

Kaubanduse riikliku haldusaparaadi osas toimus vaadeldaval perioodil samuti mõnesugune ümberkujundamine ja täiendamine. Seoses järjest laieneva majandusliku tegevusega ning üksikute organisatsioonide ja ettevõtete järjest tihenevate sidemetega osutus vajalikuks 1945. aastal asutada Eesti NSV RKN juures Riiklik Arbitraaž. Viimase ülesandeks jäi erinevate süsteemide rahvakomissariaatide vahel mitmesuguste majanduslikes suhetes üleskerkivate vaidluste ja eksiarvamuste lahendamine. Ühte süsteemi kuuluvate üksikute ettevõtete omavahelisi vaidlusi ja eriarvamusi pidi lahendama vastava keskasutuse juures loodud ametkondlik arbitraaž.

Vabariikliku ja kohaliku riikliku ning kooperatiivse tööstuse laiendamine nõudis toodangu realiseerimistingimuste, eriti hindade, juurdehindluste jne. koordineerimist kogu rahvamajanduse ulatuses. Need ülesanded pandi Eesti NSV RKN juurde loodud Hindade Komisjonile.

Kaupade kvaliteedi tõstmise, käibe sortimendi rikastamise ja uute kaupade käibesse toomise sihiga organiseeriti 1946. aastal Üleliidulise Kaubanduspalati Eesti NSV osakond.

Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaadi kui majandusliku süsteemi tugevdamiseks organiseeriti 1944. aastal tema süsteemis ka hulgibaas, kelle ülesandeks oli varustada kaupadega kohalikke kaubastuid. Siinjuures tuleb veel meenutada, et 1946. a. Ülemnõukogu otsuse alusel, millega rahvakomissariaadid muudeti ministeeriumideks, kujundati ka Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaat Kaubandusministeeriumiks.

4. Kooperatiivne kaubanduskanal

Kooperatiivkaubandus oli okupatsiooni aja vältel Eesti NSV-s täielikult rüüstatud, nii et temast oli jäänud järele ainult nimi.

Esialgu taastati tarbijate kooperatsiooni süsteem, kuid natuke hiljem alustasid tegevust ka teised kooperatiivsed süsteemid. Siinjuures on iseloomulik, et ajavahemikul 1945—1947 kasvas rahvamajanduses kooperatiivne sektor kiiremini kui riiklik sektor, mistõttu suurenes ka tema osatähtsus 14 protsendilt 34,5 protsendile. Alles 1950. aastal toimus murrang ja riikliku sektori osatähtsus kasvas kooperatiivse sektori arvel. Taolise nähte põhjuseks tuleb lugeda ühelt poolt talurahva kiiret koopereerumist pärast maa vabastamist okupantidest ja teiselt poolt kooperatiivsete organisatsioonide suhteliselt suuremat operatiivsust turukonjunktuuri kasutamisel ning kohalike kaubaressursside käibesse tõmbamisel.

Tähtsamaks kooperatiivseks süsteemiks kogu vaadeldaval ajavahemikul oli tarbijate kooperatsioon. Saksa okupantide ja eesti kodanlike natsionalistide võimutsemine kolme aasta jooksul tõi tarbijate kooperatsioonile määratu suurt majanduslikku kahju. Röövimise, hävitamise ja põletamisega kordasaadetud kahjustused ulatusid tarbijate kooperatsioonis üle 156,1 milj. rubla. Eesti NSV territooriumi täielikul vabastamisel oldi ETKVL-i taastamistöödega jõutud juba selleni, et võidi maale saata ka hädapärasemaid tööstuskaupu, nagu tekstiilkaupu, jalatseid, seepi, petrooleumi jm., milliseid saadi teistelt liiduvabariikidelt ja osalt ka taastatud Eesti NSV tööstuselt.

22. aprillil 1945. aastal, s. t. kuus kuud pärast Eesti NSV vabastamist okupantidest, toimus Eesti NSV tarbijate kooperatsiooni II vabariiklik kongress. Kongress konstateeris fakti, et tarbijate kooperatsioonis on tarbijate kooperatiivid ja nende kaubandusvõrk põhiliselt taastatud. Ühtlasi püstitas kongress kooperatiividele ülesande luua tihedad sidemed kohaliku tööstusega, suurendada kaupade ostu detsentraliseeritud allikaist, organiseerida põllumajanduslikke abimajandeid ja tööstuslikke abiettevõtteid ning igati suurendada kaubakäivet.

1945. aastal likvideeriti rida linnalisi tarbijate kooperatiive ja anti nende kaubandusvõrk üle riiklikele kaubandusorganisatsioonidele. Vastavate määrustega taastati Eestis

riikliku ja kooperatiivse kaubanduse tegevuspiirkondade jaotamine analoogiliselt teistes liiduvabariikides kehtivale olukorrale. Selle järgi oli riikliku kaubanduse ülesanne varustada suuremate ja keskmiste linnade elanikkonda kaupadega, tarbijate kooperatsiooni ülesanne oli aga maaelanike ja väiksemate linnade ning töölisasulate varustamine.

Kaardisüsteemi tingimustes kasvas ETKVL-i jaekäive aasta-aastalt. Ühelt poolt tingis seda tsentraliseeritud korras saadavate kaubafondide pidev suurenemine, teiselt poolt aga oma kaubandusvõrgu aktiivsus kohalike kaupade käibesse tõmbamiseks. Nii moodustasid need nn. detsentraliseeritud kaubad 1945. aastal ETKVL-i süsteemi käibes ca 11 protsenti, 1946. aastal üle 20 protsendi ja 1947. aastal ligemale $^1/_3$.

Vaadeldaval ajajärgul oli tarbijate kooperatsiooni töös oluline tähtsus ka põllumajandussaaduste ja tööstuslike toorainete varumisel ja kokkuostul. Nii varuti juba 1945. aastal kartuleid ja juurvilja 51 000 tonni, mune 7,3 milj. tükki, värvilist metalli ja vanarauda 357 tonni, kaltse 23 tonni jne. Need kogused kasvasid järgnevatel aastatel tunduvalt.

Tähtis koht ETKVL-i süsteemi töös oli tööstuslikul tegevusel: leiva-saiatoodete küpsetamine, põllutööriistade tootmine, tööstus- ja toidukaupade valmistamine kohalikest toorainetest.

Tööndus l ik kooperatsioon kui kaubandussüsteem tegutses Eesti NSV-s juba 1941. aasta kevadel, enne Suurt Isamaasõda. Kuna hitlerlased selle süsteemi täielikult likvideerisid, siis juba 1944. aasta mais, enne Eesti NSV vabastamist, asutati selle süsteemi taastamiseks koordineeriva keskusena Tööndusliike Kooperatiivide Peavalitsus Eesti NSV RKN juures. See keskus hakkas tööndusliikku kooperatsiooni taastama kohe pärast Eesti vabastamist okupantidest. 1. jaanuariks 1945 oli taastatud 175 artelli 267 töökojaga ja 1818 töötajaga. Organiseeriti ka tööndusliidud artellide töö juhtimise parandamiseks ning kontrolli ja organiseerimistöö süvendamiseks. Sõjaeelne tootmisvõimsuse tase saavutati 1946. aasta märtsis, mil toodang ulatus 5,2 milj. rublani (1941. aasta aprillikuu toodang oli 5,1 milj. rubla 1932. aasta püsivhindades).

Ometi esines selle toodangu suure kasvu juures sel süsteemil vaadeldavatel aastatel rida olulisi puudusi, mille

kõrvaldamisele asuti alles 1946. aasta teisel poolel. Peamiseks puuduseks oli tööndusliku kooperatsiooni töö baseerumine põhiliselt fondeeritud toormaterjalidel ning nõrk tähelepanu kohalike toorainete suhtes. Toodangu realiseerimisel suunati see suurel määral mitmesuguste asutuste vajaduste rahuldamiseks, mitte aga otseselt töötavale rahvale. Territoriaalselt toimus süsteemi väljaarendamine ebarahuldavalt, sest enamik artelle asus Tallinnas ja maal arendati artellide tööd nõrgalt.

Invaliidide kooperatsioon eriilmelise majandussüsteemina taastati Eesti NSV Sotsiaalkindlustuse Rahvakomissariaadi alluvuses 1944. aasta sügisel, asutades selleks Invaliidide Kooperatsiooni Nõukogu. Viimane allutati 1947. aastal otseselt Eesti NSV Ministrite Nõukogule.

Artellide arv, samuti liikmeskond, kasvas pidevalt. Nii töötas selles süsteemis 1. jaanuaril 1946 11 artelli 405 liikme-töötajaga, 1. jaanuaril 1948 ulatus artellide arv juba 21-ni, kus liikmeid oli tunduvalt üle 1000. Ehkki invaliidide kooperatsioon töötas põhiliselt kohaliku tooraine baasil (kuni 30 protsenti tsentraliseeritud fonde), siiski esines tema töös umbes taolisi puudusi nagu tööndusliku kooperatsiooni artellides.

Kooperatiivses kaubanduses kujunes väga tähtsaks süsteemiks sel perioodil põllumajanduslik kooperatsioon. Keskse organina asutati juba 1944. aasta talvel Põllumajandusliku Ühistegevuse Peavalitsus Tallinnas ülesandega koondada kõigi põllumajanduskooperatiivide juhtimine ning suunamine enda kätte. Mõni aeg hiljem muudeti see peavalitsus Põllumajandusühistute Keskliiduks (PÜK). PÜK suunas kogu oma praktilise tegevuse põllumajanduskooperatsiooni edasisele tugevdamisele ning eriti kehvik- ja keskmiktalupoegade vajaduste igakülgsele rahuldamisele ning nende vabastamisele materiaalsest sõltuvusest kulakuist ja erakaupmehest-spekulandist. Selle ülesande täitmine nõudis PÜK-il ulatusliku kaubandusliku tegevuse organiseerimist.

PÜK organiseeris 1945. aastal Eesti NSV Loomakasvatuse Piimaühistute Liidu juures jaekaubandussektori. Viimase ülesandeks oli organiseerida põllumajandussaaduste müüki põllumajandusühistute kaudu vabaturu hindade alusel. Esimene taoline kauplus avati juba 1945. aasta augustis Tallinnas. 1. jaanuaril 1946 töötas juba 17 kauplust.

Kaubandusliku tegevuse suurenemisega osutus 1945.

aasta lõpul vajalikuks kujundada mainitud sektor iseseisvaks põllumajandussaaduste turustamise kontoriks (PTK).

Aianduse arendamiseks ja töötava rahva järjest suurenenud nõuete rahuldamiseks põllumajandussaadustega, eriti kartuli, aed- ja köögiviljadega, loodi 1946. aastal PÜK-i juurde Aedvilja Kontor.

Linnukasvatuse taastamiseks ja laostunud linnusaaduste kaubanduse elustamiseks organiseeriti 1945. aastal Eesti NSV Linnukasvatuse Ühistute Liit, mis aga reorganiseeriti 1946. aastal PÜK Linnukasvatuse Kontoriks. Tema ülesandeks kujunes linnusaaduste kaubanduse korraldamine riiklike hindade alusel, müügikohustuslike linnusaaduste varumine ja linnusaaduste kokkuost vabaturu hindadega. PÜK-i süsteemi kuulus ka Eesti NSV Loomakasvatuse ja Piimaühistute Liit. Viimane realiseeris oma ettevõtete kaudu vabaturuhindadega kokkuostetud piimasaadusi.

Põllumajanduskooperatsiooni laienemisele kaasus eriti linnaelanike järjest parem varustamine mitmesuguste toiduainetega. Ainuüksi 1946. aastal suurenes selle süsteemi poolt toidukaupade müük linnades umbes 6,4 korda, võrreldes 1945. aastaga, ja müük näitas ka järgmistel aastatel laienemist.

Peale eespool mainitud kooperatiivsete süsteemide oli kaubanduse alal veel mõningane tähtsus ka 1945. aastal organiseeritud kaluritę kooperatsioonil. Viimase peamine tähtsus seisis esijoones kalurite varustamises moodsa püügitehnikaga ja püütud kalade andmises peamiselt riiklikele kalatööstusettevõtetele ning vähemal määral kaubandusorganisatsioonidele.

Kooperatiivkaubanduse edasisel arendamisel Eesti NSV-s oli oluline tähtsus Eesti NSV Ministrite Nõukogu 1946. aasta 28. novembri määrusel kooperatiivkaubanduse arendamise kohta linnades ja töölisasulates. See määrus anti NSV Liidu Ministrite Nõukogu 9. novembri 1946. aasta määruse alusel. Määruse väljaandmist tingis tarbijate ja tööndusko operatsiooni ebarahuldav töö üleliidulises ulatuses. Mõlemad süsteemid olid sisuliselt lakanud kauplemast, sest tarbijate kooperatsioon piiras oma ülesande üksnes riigilt saadavate defitsiitsete kaupade jaotamisega, tööndusliк kooperatsioon oli kujunenud suurtööstuse abiettevõtteks, täites üksnes ettevõtete ja asutuste tellimusi nendelt saadud materjalidega. Need puudused olid erandi tult omased Eesti NSV tööndusko operatsioonile ning suu-

relt osalt ka ETKVL-i süsteemile. 28. novembri 1946. aasta määrus nägi ette Eesti NSV-s kõigi nende puuduste likvideerimist, kooperatiivkaubanduse kaubandusliku ja tootmistegevuse laiendamist ning tarbijate teenindamise tunduvat parandamist. Talurahval võimaldati realiseerida põllumajandussaaduste ja toorainete ülejääke tarbijate kooperatsiooni kaudu turul kujunevate hindadega, kuid mitte kallimalt kui riiklikud kommertskaubanduse hinnad. Sellega loodi võimalus suurte täiendavate kaubaressursside lülitamiseks käibesse, soodustati kooperatiivse ja kohaliku tööstuse poolt laiatarbekaupade tootmist kohalikust toorainest.

Kooperatiivsed süsteemid alustasid antud määruse alusel kaubanduse ja tootmise korraldamist vabaturuhindadega. ETKVL-i süsteemis alustasid sellega maakondlikud liidud, 1947. aasta aprillis aga organiseeriti määruse täitmiseks vastavalt «Tsentrosojuzi» juhenditele keskaparaadi juurde ETKVL Kooperatiivkaubastu. Loodud kaubastu ülesandeks oli arendada kooperatiivset kaubandust kõigis Eesti NSV linnades ja töölisasulates. Maakondades abistasid teda seejuures kooperatiivide maakondlikud liidud. Asutatud kooperatiivkaubastu jaevõrk ja käive kasvasid kuust-kuusse.

Tööndusliк kooperatsioon organiseeris juba 1946. aasta lõpul 15 jaemüügiettevõtet ja 14 kokkuostupunkti. Jaekäive ulatus 1947. aastal 85,8 milj. rublani. Invaliidide kooperatsiooni süsteemis organiseeriti 1946. aasta detsembris 2 kaubanduslikku artelli — «Toiduprodukt» Tallinnas ja «Kaubandus» Tartus. 1. jaanuaril 1948 oli kaubandusvõrgus 30 ettevõtet, 1947. aasta käive ulatus 14,6 milj. rublani.

Toodud andmed näitavad ilmekalt põllumajandussaaduste vabakaubanduse kiiret kasvu pärast 1946. aasta novembrikuu määruse ilmumist. Kuna vabakaubanduse alal tegutses enne seda juba PÜK-i süsteem, siis on kooperatsiooni kaudu jaekäibesse täiendavalt juurdetõmmatud põllumajandussaaduste hulk silmatorkavalt suur. Võib täie kindlusega väita, et Eesti NSV elanikkond kattis suurema osa oma toidukaupade vajadusest kooperatiivse vabaturu kaudu. Seejuures ei tohi unustada, et kooperatiivse vabaturu kaudu realiseeritavate kaupade hinnad järjekindlalt alanesid. Eriti tugev mõju oli siin PÜK-il ja ETKVL süsteemil. Hindade alandamine kooperatiivkaubanduses avaldas arusaadavalt suurt mõju hindade alandamisele

turukaubanduses. Samaaegselt kasvasid tunduvalt kaupade füüsilised käibed.

Kooperatiivkaubanduse arendamine linnades aitas seega parandada elanikkonna varustamist tööstus- ja toidukaupadega, kindlustada normaalset kaubakäivet linna ja maa vahel ning valmistada ette tingimusi kaardisüsteemi kaotamiseks. Ühtlasi tuleb aga märkida, et oma iseloomult kuulus see jaekäive sotsialistlikus rahvamajanduses organiseerimata turu käibesse. Viimase osa kooperatiivkaubanduses oli 1946.—1947. aastal silmatorkavalt suur, näidates laienemise tendentsi. Kuna aga selle käibe reguleerimine riiklike organite poolt oli tunduvalt kergem kui hariliku turukaubanduse reguleerimine, siis tuleb kooperatiivse vabakaubanduse kiiret suurenemist hinnata üldkokkuvõttes positiivselt.

5. Erakaubandus ja turukaubandus

Vastavalt 1941. aasta juunis kehtinud seadustele ja määrustele alustasid nõukogude korra taastamisel 1944. aasta sügisel tööd ka esimesed erakauplused. Esimestel kuudel varustati neid nõukogude võimu organite korraldusel mõnede elanikkonna varustamiseks määratud tsentraliseeritud kaupadega. Neid tuli erakaupmeestel realiseerida samadel alustel nagu seda tegid riiklikud ja kooperatiivsed organisatsioonid. Kuna erakaupmeeste kontrollimine tsentraliseeritud fondide seaduspärasel realiseerimisel oli väga tülikas, siis loobuti erakaubandusettevõtete varustamisest tsentraliseeritud kaupadega ning jäeti erakaupmehe enda hooleks kaupade muretsemine. Ka hindade küsimus erakaubanduses jäeti turul esineva nõudmise-pakkumise suhte reguleerida. See riiklike organite otsus oli seda põhjendatum, et juba 1944. aasta lõpul töötas rida riiklikke ja kooperatiivseid kaubandusorganisatsioone elanike varustamisel, samuti oli tööd alustanud «Osobtorg», realiseerides kaupu kommertskaubanduse korras.

Vaadeldaval perioodil tõusis tegutsevate erakaupluste arv 1945. aasta suveks 900-ni ja hakkas siis kiiresti vähenema. 1947. aasta märtsis tegutses veel 87 erakauplust, kuid 1948. aastal olid kõik erakauplused töö lõpetanud.

1945. aastast alates nähtub kiiretempoline erakaubandussektori tegevuse vähenemise ja likvideerimise prot-

sess. Seda soodustas asjaolu, et erakaupmehel oli sobivate hindadega kaupade saamine raske, ja ta ei suutnud nende realiseerimisel konkureerida kommertskaubandusega, ja ka nõukogude erakaubanduse maksustamise poliitika, mida teostasid rahandusorganid. Maksumäärade tõstmise teel võeti kaupmeeste kasumist enamik riigile, mistõttu erakaupmeestel osutus aja jooksul otstarbekamaks loobuda eramajanduslikust kaubitsemisest ning minna tööle sotsialistlikku ettevõttesse. Enne seda hakkasid aga paljud erakaupmehed turul vaheltkauplejate-spekulantidena kauplema, ehkki see oli alates 1945. aastast karmilt keelatud. Erakaupmeeste tööd soodustasid okupatsiooni ajal salakaubitsemisest omandatud suured kogemused, samuti vastavad tutvused ja sidemed, eriti kulakutega. See protsess kajastus eriti ilmekalt vaheltkauplejate arvu suurenemises eraturul ning vaadeldaval perioodil (1945—1947) mitmesuguste spekulatiivsete tehingute paljastamises nõukogude organite poolt.

Järelikult ei tähendanud erakaubandusettevõtete väljatõrjumine käibesfäärist aastatel 1945—1946 sugugi veel Eesti NSV rahvamajanduses erakaubitsejaist vabanemist. Lai tegevusala oli nendel veel t u r u k a u b a n d u s e s.

Kohe pärast Eesti NSV territooriumi vabastamist asuti turu- ja laadakaubanduse taastamisele. Algul põrgati turgude organiseerimisel kokku suurte raskustega, kuna talupidajad ja teised tootjad ei julgenud tulla turule ning seal müüa oma saadusi. Olukorrast saadi üle vastava selgitustööga elanikkonna hulgas. 1944. aasta oktoobris algas turukaubanduse elav arenemine, 1. jaanuariks 1945 oli alustanud tööd juba 36 turgu. Ka järgnevatel aastatel toimus uute turgude rajamine.

Tegutsevad turud olid tavaliselt segaturud, kus müüdi nii toidu- kui ka tööstuskaupu. Ainult vabariikliku alluvusega linnades tegutses 10 spetsialiseeritud turgu, nendest 7 toiduainete- ja 3 tööstuskaupade turgu. Spetsiaalseid puu- ja heinaturge Eesti NSV-s ei olnud. Nende kaupade müügiks oli segaturul eraldatud vastav turuplatsi osa.

Kuna Eesti NSV rahvamajanduses oli turukaubandusel kui põllumajandussaaduste ülejääkide realiseerimiskanalil ning linnaelanike täiendaval toiduainetega varustajal 1944. aastal oluline koht, siis hakkas Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaat kohe pärast Eesti vabastamist turukaubandust korraldama. Seejuures rakendati samasugust

haldussüsteemi, mis oli kasutusel NSV Liidu teistes vabariikides. Eesti NSV Kaubanduse Rahvakomissariaadi juures loodi eriline turgude osakond, mis rajas kohalike täitevkomiteede kaubandusosakondade koosseisus turgude valitsused. Viimaste ülesandeks oli ametisse võtta turu direktor, kelle kaudu otseselt toimus avatud turu korraldamine ja juhtimine. Turgude töötajate arv olenes turgude suurusest, kusjuures esialgu määrati igale turule vähemalt 1 töötaja — turu direktor.

Tabel 6

Talupoegade poolt realiseeritud põllumajandussaaduste käive ja nende koguste dünaamika Eesti turgudel

Põllumajandussaadus	1945		1946		1947	
	kogus	käive milj. rbl.	kogus	käive milj. rbl.	kogus	käive milj. rbl.
1. Teravili (tonnides)	210,8	6,1	1083,3	23,9	2347,5	77,6
2. Liha „	4050,2	368,3	3789,7	228,3	3057,3	243,5
3. Piim (milj. l)	3,0	28,8	3,3	28,2	3,2	30,2
4. Või (tonnides)	569,7	109,1	701,6	94,7	617,4	83,3
5. Kartul „	3299,0	19,4	3620,3	15,9	4663,9	23,5
6. Juurvili „	2085,1	30,5	2071,2	24,6	1632,5	22,0
7. Munad (milj. tk.)	2,3	11,8	4,6	20,0	2,4	8,1
Kokku	10220,1	574,0	11274,0	435,6	12324	488,2
Kogumaahandusest	31,0%		15,07%		12,4%	
väärtus	18,6%					

Tabel 6 andmed näitavad, et põllumajandussaaduste kogused turgudel olid kõige suuremad 1946. aastal. Järgmisel aastal toimus rea oluliste põllumajandussaaduste (liha, või, juurvili, munad) pakkumise vähenemine. Turule toodud kaubakoguste muutumine sõltus osalt turu administratsiooni selgitustööst ja mitmesuguste rakendatud abinõude tõhususest, mida oli tehtud talurahva hulgas selleks, et need turule tuleksid. Põllumajandussaaduste koguste vähenemine turgudel 1947. aastal aga tunnistas, et turutöötajad ei kasutanud kõiki võimalusi talupidajate juurdetõmbamiseks turule.

Mis puutub erakaupmehesse, siis 1945. aastal esines ta turgudel kui vaheltkaupleja-spekulant. Arusaadavalt oli ta

53818,3

võõrkehaks nõukogude kaubandusaparaadis, kelle vastu peeti kogu aeg ägedat võitlust. Eesti NSV RKN ja EK(b)P Keskkomitee määrusega 1. septembrist 1945 nr. 787 keelati turgudel erakaubandus, samuti igasuguste põllumajandussaaduste kokkuost edasimüügi sihiga. Selle määruse kehtivuse mõju ilmnes 1945. aastal IV kvartalis, mil erakaupmeeste osa turul langes tunduvalt. Kuid vaatamata sellele, et vaheltkauplemine oli kõvasti keelatud, jäid siiski tegutsema mõned vaheltkauplejad-spekulandid. 1946. aastal hakkas nende arv koguni mõnevõrra kasvama. Esijoones tingis seda kapitalistlike elementide olemasolu, kes oma mentaliteedilt teisiti ei osanud kujutadagi oma «tööd», ja arvukas kulaklus maal, kes püüdis mööda hiilida nõukogude võimuorganite korraldustest, eriti mitmesuguste põllumajandussaaduste müügikohustustest. Kuna müügikohustuste täitmine oli eelduseks põllumajandussaaduste ülejääkide vabaks turustamiseks, siis nende kohustuste mittetäitmine nõudis taolistelt majanditelt illegaalsete turustuskanalite kasutamist. Selleks aga olidki endised erakaupmehed, töösturid ja teised säilinud kapitalistlikud elemendid.

Selle spekulatiivse iseloomuga turustamiskanali laienemist soodustasid veel elanikkonna hulgas ulatuslikult säilinud väikekodanlikud arusaamad majandusliku tegevuse ja töö olemusest, millega samastati kapitalistlik ja sotsialistlik töö ja selle tulemused. Vildakut arusaamist oli süvendanud veel kolmeaastane hitlerlik okupatsioon oma «turu korraldustega» ja ulatusliku spekulatsiooniga. Kuna töötajaskonna varustamises ka nõukogude kinnise kaubanduse tingimustes esines veel rida väärnähteid, mis olid tingitud peamiselt kaubandusorganisatsioonide bürokratismist ja lünkadest nende töös, siis paratamatult pöördus hulk tarbijaid oma vajaduste rahuldamiseks okupatsiooni ajast tuttavale «mustale turule». Nii näiteks, põhjustatuna kinnistest kaubandusvormidest, jaotati niisugused kaubad, nagu valmisriided, jalatsid, majapidamistarbed, rauakaubad jne., väikestes kogustes sadadesse kauplustesse. Seetõttu leidus seal harilikult väike valik tööstuskaupu (mõned numbrid jalatseid ja valmisriideid). Seepärast pöördus tarbija tihtipeale vajaliku kauba saamiseks «mustale turule».

Salajase spekulatsiooni kohtadeks olid suuremate linnade turud (Tallinn, Tartu, Pärnu), samuti piiriäärsete maa-

kondade, nagu Valga, Võru, Rakvere, turud. Nii avastati 1946. aasta algul Tallinna turul suurel hulgal spekulatsiooni sihiga leiva ülesostjaid. Ka Pärnus tehti 1946. aasta sügisel spekuleerimise eesmärgil katset kokku osta suuremal hulgal liha jne. Seetõttu keelasid turuvalitsused turul liha müügi loomade kaupa. Arenes ulatuslik spekulatsioon ka kaladega. Vaatamata kalapüüki ja nende realiseerimist suunavatele määrustele, läks suur osa kalu tarbijateni ebaseaduslikul teel, peamiselt «musta turu» kaudu. Nii näiteks arvati, et 1946. aastal realiseeriti vähemalt 50 protsenti püütud kaladest ebaseaduslikult.

Kontrolli süvenemine raudteejaamades ja turgudel ning kaupade konfiskeerimine vähendas mõnevõrra küll spekulatsiooni, kuid ülesostjad läksid osalt turgudelt maale, kust nad taludest ostsid üles massiliselt toiduaineid.

Nõukogude valitsuse poolt anti terve rida korraldusi elanikkonna varustamise parandamiseks ja normitud kaubanduse seaduspärasuse järelevalve tõhustamiseks. Kõigi nende abinõude rakendamisega suudeti parandada kaubandusorganisatsioonide tööd ja neid ette valmistada uute vastutusrikaste ülesannete lahendamisele, mida tõi endaga kaasa rahvamajanduse taastamise ja arendamise viisaastak.

Erakauplejate osatähtsuse tõusu 1946. aastal põhjustas ka Eesti NSV RKN määrus 1945. aasta lõpul, mis lubas kaubelda erakauplejatel turgudel tööstuskaupadega. Tööstuskaupu tohtisid müüa kõik, kellel oli vastavate rahandusosakondade registreerimistõend.

Tööstuskaupade müügi korraldamisel turgudel oli turukaubanduse laiendamiseks põllumajandussaadustega oluline tähtsus. See innustas talupidajaid tooma turule toiduaineid. Mida paremini oli organiseeritud nn. vastukaubandus turgudel, seda rohkem sõitis talupidajaid turule, et realiseerida kaasatoodud põllumajandussaadusi ning s a m a a e g s e l t varustada end vajalike tööstuskaupadega.

1947. aastal hakkas tunduvalt vähenema tööstuskaupu müüvate erakauplejate-käsitööliste arv turgudel, sest riik kõrgendas nende tulumaksumäärasid, tõrjudes sellega erakaupmehe kaudselt välja tööstuskaupade turult. Tema asemel hakkasid tööstuskaupu turgudel järjest rohkem müüma sotsialistlikud kaubandusorganisatsioonid (riiklikud ning kooperatiivsed).

Organiseerimata turg Eesti NSV-s, haarates nii kapitalistliku iseloomuga erakaubanduse, väikekaubalise turukaubanduse kui ka kooperatiivsete organisatsioonide vabakaubanduse, muutus oma käivete iseloomult järjest rohkem sotsialistlikuks, isegi kui arvestada «musta turu» olemasolu. Viimase tähtsus langes järsult 1947. aastal, tänu rakendatud abinõudele spekulatsiooni vastu. Kooperatiivne vabakaubandus saavutas 1947. aastal organiseerimata turul domineeriva seisundi, nagu seda näitab ka tabel 7. Andmed näitavad ilmekalt organiseerimata turu käibe laienemist. Eriti silmatorkav on spekulatiivse erakaubanduse väljatõrjumise protsess ja sotsialistliku iseloomuga kooperatiivse vabakaubanduse laienemine.

Tabel 7

Organiseerimata turu areng aastatel 1945—1947 (miljonites rublades)

	1945		1946		1947	
	käive	%	käive	%	käive	%
Kooperatiivne vabakaubandus	45,0	6,5	299,6	39,4	573,9	54,0
Erakaubandus	80,0	11,5	26,0	3,4	4,0	0,4
Turukaubandus	574,0	82,0	435,6	57,2	488,2	45,6
Kokku/dünaamika	699,0	100,0	761,2	109	1066,1	140

See kooperatiivse kaubanduse tugevnemine toimus terava klassivõitluse tingimustes. Seoses algava kollektiviseerimise ettevalmistamisega ja erasektori väljatõrjumisega püüdsid kulakud, spekulandid ja teised kodanlikud elemendid kõigi jõududega säilitada oma positsioone turgudel, kaasa tõmmates selleks ka vähemteadlikke kehvik- ja keskmiktalupoegi.

Kaupade müük turgudel oli ebaühtlane, avaldas mõju turuhindadele. Turgudel langesid põllumajandussaaduste hinnad 1946. aastal, võrreldes 1945. aastaga, tunduvalt. 1947. aastal aga tõusid jälle, ehkki need jäid 1945. aasta hindadest madalamaks. Ilmselt oli siin hindade kõikumise üheks põhjuseks kaupade juurdeveo suurus. 1947. aastal

polnud kooperatiivkaubandus, vaatamata oma töö ulatuslikule parandamisele, veel majanduslikult küllalt tugev selleks, et reguleerida turgudel küllaldase omapoolse kaupade pakkumisega põllumajandussaaduste hindu. Kooperatiivkaubanduse jaevõrgus realiseeritavad saadused olid üldiselt odavamad kui talupidajate poolt müüdavad saadused. Hinnavahe mõnede kaupade osas oli silmatorkavalt suur. Nii olid liha ja lihasaadused 20—40 protsenti odavamad, juurvili koguni 50 protsenti, kartulid 20—10 protsenti odavamad kui turul. 1947. aasta algul aga intensiivistus spekulantide tegevus ning sellele kaasnes hindade tõus talumajandites. Kooperatiivkaubanduse kokkuost pidurdus, sest põllumajandussaadusi talupoegadelt spekulantide poolt makstavate hindadega sisse ostes oleks tähendanud nende realiseerimishindade kõrgenemist üleriiklike kommertshindadeni, mis kooperatiivkaubandusele aga oli maksimumpiiriks. Olukord paranes alles 1947. aasta teisel poolel, mil suudeti piir panna spekulantide tegevusele ja mil kooperatiividel kokkuost vabaturuhindadega taas elustus.

Vabaturuhindade reguleerimiseks ja kooperatiivsete organisatsioonide töö parandamiseks moodustati Eesti NSV Kaubandusministeeriumi juurde 1947. aasta jaanuaris kokkuostuhindade reguleerimise komisjon. Selle komisjoni ülesandeks oli reguleerida põllumajandussaaduste hindu selliselt, et need oleksid 10 protsenti madalamad turul talupoegade poolt müüdavate saaduste hindadest. Kokkuostuhindade reguleerimise komisjoni kohapealsete organitena loodi kohalike täitevkomiteede kaubandusosakondade juurde oma hindadekomisjonid, kes määrasid kohtadel kokkuostuhinnad, mis ei tohtinud olla kõrgemad Tallinnas kehtestatud hindadest, küll aga võisid olla madalamad.

Kokkuostuhindade reguleerimise komisjoni poolt määratud hindu iseloomustas nende suhteliselt suur stabiilsus. Nende kujunemise aluseks oli küll turu konjunktuur, s. t. nõudmis-pakkumissuhe, kuid mitte silmapilgu konjunktuur, vaid pikema ajavahemiku (dekaad, kuu) konjunktuur. Kooperatiivsete hindade stabiilsust iseloomustab ka nende ühetaolisus kogu süsteemi vastava linna jaevõrgus.

Kokkuvõttes tuleb tunnistada, et turukaubandus Eesti NSV-s kaardisüsteemi tingimustes kujunes tähtsaks täiendavaks varustuskanaliks linnaelanikele ja põllu-

majandussaaduste realiseerimiskohaks talunikele. Ehkki nõukogude organid ja sotsialistlik kaubandussektor saavutas paljugi turukaubanduse reguleerimisel ning kujundamisel vastavaks sotsialistlikule majandussüsteemile, jäid sellel perioodil siiski turgudel alles veel võrdlemisi silmatorkavad stiihilised arengujooned.

6. Kokkuvõte

Vaadeldaval perioodil suurenes organiseeritud turu osatähtsus käibesfääris, kuid nähtub ka organiseerimata turu käivete üldist laienemist. See asjaolu oli tingitud kinniste kaubandusvormide olemasolust organiseeritud turul. Kuna aga tsentraliseeritud kaupade jaotamisfunktsioon oli väga mugav kaubandusorganisatsioonide ja kohalike tööstusettevõtete töötajatele, siis see olukord jätkus ka pärast sõja lõppu. Kohalik tööstus ja tööndusliк kooperatsioon, selle asemel, et hakata tootma elanikkonnale vajalikke kaupu, piiras endiselt oma tootmise vastavalt tsentraliseeritud korras saadavatele toorainetele ja materjalidele ega pööranud peaaegu üldse tähelepanu kohalikele toorainetele.

Samaaegselt ei suutnud kaubandusvõrk küllaldase kiiruse ja operatiivsusega ümber orienteeruda selleks, et vabaneda kinnisest kaubastamise süsteemist ja muutuda tõeliseks nõukogude kaubandusorganisatsiooniks, kellel on initsiatiivi uute võimaluste leidmisel meie tarbijate huvide rahuldamiseks.

Organiseeritud turul kujunes 1945/46. aastal välja olukord, et tsentraliseeritud fondide tähtsamaist kaupadest jäi 75 protsenti linna, kuna ainult 25 protsenti suunati maale. Seega muutub riiklik kaubandus omapäraseks monopolistiks linnas, kuna ETKVL asus samale positsioonile maal kaupade müümisel ja tegeles seal ainuüksi põllumajandussaaduste kokkuostuga. Tulemuseks oli see, et üksikute kaubandussüsteemide vahel puudus täielikult võistluse moment, sest riiklikul kaubandusel ei tekkinud sellise kauplemise korra juures võistlejaid ei tarbijate kooperatsiooni ega tööndusliku kooperatsiooni kaupluste võrgu näol. Ühtlasi lõi see soodsad eeldused vaheltkauplejate-spekulantide tegevuseks nii seadusliku kui ka ebaseadusliku kaubanduse alal, rääkimata muudest juba ees-

pool märgitud põhjustest, mis ergutasid organiseerimata turu laienemist.

Kuna suur osa nendest puudustest olid iseloomulikud kogu nõukogude kaubandusele üleliidulises ulatuses, siis võttis kõigi nende ja rea muude puuduste kõrvaldamiseks NSV Liidu valitsus 9. novembril 1946 vastu määruse kooperatiivkaubanduse laiendamiseks ning elutarbeliste kaupade tootmise suurendamiseks. See tõi rea põhilise iseloomuga korrektiive tekkinud olukorda Eesti NSV-s, seda mitmeti parandades. Oli võimalik kiirelt muuta organiseerimata turu iseloom vastavamaks sotsialistlikule majandusele. Kooperatiivsed kaubandussüsteemid võtsid juba 1947. aastal domineeriva koha organiseerimata turu käibes. Tänu sellele suurenes ühelt poolt konkurents organiseerimata turul sotsialistlike ettevõtete ja erakaubitsejate vahel, teiselt poolt aga tarbijate teenindamist parandav terve võistlus riikliku ja kooperatiivse kaubanduse vahel.

1947. aastal tõusis jaekaubanduses tunduvalt tarbija kui kaupade nõudja ja ostja osatähtsus. Seetõttu töötati 1946. aastal välja tehnilised tingimused kohalikule toodangule ja kehtestati üleliidulised standardid tähtsamatele toidu- ja tööstuskaupadele. Need mõjutasid oluliselt toodangu sortimendi laiendamist ja kvaliteedi parandamist. See aga oli üheks tähtsaks eelduseks nõukogude vabakaubandusele üleminekuks.

Mis puutub kaubandusvõrku ja kaubanduse alasesse tehnilisse baasi (vt. tabel 8), siis tuleb märkida, et meie kaubandusvõrk oli sõjaeelsest tunduvalt väiksem, ehkki ei saa eitada suurt tööd kaubandusvõrgu taastamisel.

Tabel 8

Kaubandusettevõtete arv Eesti NSV-s

	1. XI 44		1. I 45		1. I 46		1. I 47		1. I 48	
	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%
Riiklik kaubandus	336	36	930	56	1406	47	1602	63	1894	58,8
Kooperatiivkaubandus	462	49	568	34,2	680	23	911	33,6	1322	41,2
Erakaubandus	137	15	163	9,8	896	30	93	3,4	—	—
Kokku	935	100	1661	100	2982	100	2706	100	3216	100

Tabeli 8 andmed näitavad väga kõikuvat pilti: üksikute kaubanduskanalite osa jaevõrgus muutub ebaühtlaselt. Kui erakaubanduses oli esialgse suurenemise järel märgatav langus ja likvideerimine, siis riikliku ja kooperatiivse kaubanduse vahel suhe iga aasta kõigub, tunnistades vähest sihipärasust kaubandusvõrgu arendamisel. Pilt on veelgi halvem, kui vaatleme võrgu dislokatsiooni.

Kõigepealt tuleb tähendada, et ETKVL-i võrk maal oli väga ebaühtlane; nii moodustas kaupluste kaugus maakonna keskuste läheduses näiteks Virumaal umbes 5 km, ent keskustest eemal asetsevais kohtades hõrenes võrk ja maakonna kaugemais servades asetsesid kauplused üksteisest juba 15 km ja rohkem kaugusel. Oleks väär arvata, et niisugust ebaühtlast kaupluste võrgu paiknemist esines ainult maal. Ka linnades võis näha taolist pilti: Tallinna keskrajoonis oli kaupluste võrk tihedam kui Kalinini rajoonis. Halb oli ka see, et elamufondi taastamisel ja ehitamisel ei arvestatud küllaldaselt kaubandusvõrgu väljaarendamise vajadust. See küsimus kerkis eriti teravalt üles üleminekul nõukogude vabakaubandusele 1947. aasta lõpul ja on püsinud akuutse probleemina kuni tänapäevani.

NSV Liidu Ministrite Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee 1947. aasta 14. detsembri määrusega «Rahareformi teostamise ning toidu- ja tööstuskaupade kaartide kaotamise kohta» likvideeriti üleliidulises ulatuses kaardisüsteem ja mindi üle nõukogude vabakaubandusele ühtsete riiklike hindade alusel.

Üleminekut ühtsetele riiklikele hindadele 1947. aasta lõpul iseloomustab eriti asjaolu, et enamiku toidukaupade kõrged kommertshinnad muudeti ühtseiks hindadeks olemasolevate normihindade tasemega, tarbijate büdžetis aga eriti tähtsate kaupade — leiva ja tangainete uued hinnad kehtestati senistest normihindadest keskmiselt 12 protsendi võrra madalamatena. Laiatarbekaupade ühtsed hinnad kehtestati võrreldes seniste madalate normihindadega mõnevõrra kõrgematena, mis olid aga kommertshindadest rohkem kui 3 korda madalamad. Sellise tasemega ühtsete riiklike hindade kehtestamise eelduseks oli kaardisüsteemi kaotamisega samaaegselt läbiviidud rahareform. Selle reformi tulemusena eraldati raharingest üleliigsed rahamärgid, mis oleksid rikkunud normaalset kaupade vahetusprotsessi.

1947. aasta 14. detsembri määrus oli suure majandusliku ja poliitilise tähtsusega, sest ta tõendas kogu maailmale sotsialistliku majandussüsteemi eeliseid kõrvutatuna kapitalistliku süsteemiga. Oli ju NSV Liit esimeseks sõjast osavõtnud riigiks, kes läks üle kaardisüsteemilt vabakaubandusele kaks aastat pärast raske sõja lõppu, millest pealegi üks aasta (1946) oli erakorralise põua aasta.

Kaardisüsteemi kaotamise ja üleminekuga nõukogude vabakaubandusele ning eduka rahareformi läbiviimisega saavutati normaalne kaubakäive ja raharinge. Raha omandas uuesti sõjaeelse esmajärgulise koha kaubakäibes, olles nõukogude vabakaubanduse tingimusis kaupade tarbimismäära kontrolliks. Varem täitis seda osa kaardisüsteem.

Sõja ajal oli kaardisüsteem tarbijate nõudmise ulatuse, toodangu mahu ja tarbimise tasakaalustamise abinõuks. Samuti oli normitud varustamise tingimusis ühe kauba nõudmise üleminek teise kauba nõudmisele piiratud kaardikaupade hulga ja sortimendi tõttu. Samaaegselt oli varustamiskaart normitud tarbimisel omapäraseks rahatäiendiks, millel oli tähtis koht reaaltasu tagamisel.

Nõukogude vabakaubanduse tingimustes määratakse tarbijate nõudmise ulatus kindlaks elanikkonna rahaliste sissetulekute suurusega ja ka üksikute kaupade hinnatasemega. Sellega kõrgenes rahaliste sissetulekute tähtsus. Viimane omakorda kujunes täiendavaks stiimuliks tööviljakuse tõstmisel ja kvalifikatsiooni kõrgendamisel, sest iga töötaja on huvitatud nüüd suurematest rahalistest sissetulekutest selleks, et osta oma vajadustele vastavaid kaupu.

Üleminek tsentraliseeritud kaupade realiseerimisel kahe hinna süsteemilt (kommertshind ja normihind) ühtsele riiklikule hinnale tõstis tunduvalt raha kui maksevahendi osa. Kauba hind kujunes oluliseks elanikkonna tarbimise struktuuri kujundamise abinõuks. Teades, et kauba hindade jaemüügi summa peab olema vastavuses elanikkonna ostuvõimelise nõudmisega, on võimalik üksikutele kaupadele vastavate hindade määramisega mõjutada nõudmise struktuuri.

Nõukogude vabakaubanduse tingimustes muutus raha uuesti kaubandusorganisatsioonide töö kvaliteedi tõhusaks kontrolliabinõuks. Jaekäibe suuruse tasakaalusta-

mine elanikkonna ostuvõimega sõltub ju pakutavate kaupade vastavusest tarbijate nõudmisele. Juhul kui käibesfääris olevate kaupade kvaliteet ja sortiment ei vasta elanikkonna nõudmisele, realiseeruvad need kaubad halvasti. See aga takistab kaubakäibe plaani täitmist ja kaubandusorganisatsioonidel tekivad majanduslikud raskused. See asjaolu suurendab kaubandusorganisatsioonide nõudlikkust toodangu sortimendi ja kvaliteedi suhtes. Seetõttu suurenes lepingutesüsteemi osa tööstuse ja kaubanduse vahelistes suhetes. Suurenes ka hulgilülide tähtsus, kuna need on peamisteks kaupade kvaliteedi ja sortimendi kontrollijateks, takistades alaväärtusliku ja elanikkonna nõuetele mittevastava kauba sattumist jaevõrku.

1947. aasta 14. detsembri määrusega kehtestatud kaupade plaanilised hinnad vastasid sõjajärgse rahvamajanduse taastamise tasemele, tagades plaanipärase laiendatud sotsialistliku taastootmise ning edasise elanikkonna kultuur-majandusliku taseme tõusu. Seejuures oli eriti tähtis asjaolu, et tähtsamate kaupade uute plaanitud hindade tase oli madalam kaardisüsteemi-aegsete hindade tasemest. Loomulikult tõusis sellega elanikkonna rahaliste sissetulekute efektiivsus ja reaaltasu ning suurenes rahva tarbimine.

Kõik need olid uued momendid käibesfääris, millede arvestamine oli vajalik kaubandusorganisatsioonide töö edukaks korraldamiseks rahvamajanduse kiire tõusu tingimustes.

IV PEATÜKK

NÕUKOGUDE KAUBANDUS EESTI NSV-s RAHVAMAJANDUSE KIIRE TÕUSU TINGIMUSTES

(aastad 1948—1959)

1. Põhijooni Eesti NSV rahvamajanduse arengust sõjajärgsetel viisaastakutel

Vaatamata saksa okupantide poolt tekitatud tohututele kahjudele Suures Isamaasõjas suudeti taastada Eesti NSV rahvamajandus, ja ületada tunduvalt sõjaeelne tase sõjajärgse esimese viisaastaku jooksul (1946—1950).

Teisel sõjajärgsel viisaastakul (1951—1955) jätkus Eesti NSV rahvamajanduse kiire arendamine. Tööstustoodang suurenes 1955. aastal 6,7 korda, võrreldes 1940. aastaga, ja peaaegu kahekordistus, võrreldes 1950. aastaga. Samuti toimus põllumajanduses toodangu edasine kasv.

Kolmandal sõjajärgsel viisaastakul (1956—1960) toimus Eesti NSV-s samuti rahvamajanduse kõigil aladel edukas plaaniliste ülesannete täitmine. See viisaastaku plaan muudeti teatavasti NLKP Keskkomitee ettepanekul NLKP XXI kongressil seitseaastaku plaaniks (1959—1965), kus oli ette nähtud ulatuslikud ülesanded rahvamajanduse edasiseks arendamiseks.

Sõjajärgsetel aastatel toimus kiire industrialiseerimine, mistõttu tarbekaupu tootvate tööstusharude sõjaeelne domineeriv seisund suruti tagaplaanile.[1] Seega muutus Eesti nõukogude võimu tingimustes suhteliselt lühikese

[1] Vt. A. Veimer, Eesti NSV sotsialistlik industrialiseerimine. Tallinn, 1958, lk. 106.

ajaga vähearenenud tööstusega agraarmaast arenenud põllumajandusega industriaalmaaks.

Lõpuks on oluline meenutada, et vastavalt NLKP Keskkomitee 1957. aasta veebruaripleenumi otsusele «Tööstuse ja ehitustegevuse juhtimise organiseerimise edasisest täiustamisest», mindi kogu NSV Liidus üle tootmise juhtimisele majanduspiirkondade baasil. Vastavalt nendele otsustele kuulub Eesti NSV majandusgeograafiliselt NSV Liidu lääne majandusrajooni, kuhu kuuluvad veel Valgevene NSV, Leedu NSV ja Läti NSV, ning kogu Eesti NSV rahvamajanduse edasine arendamine toimub selle majandusrajooni kui terviku huvides. See tähendab ühelt poolt esijoones Eesti NSV energiamajanduse forsseeritud arendamist ja teiselt poolt karjamajanduse jõudsat laiendamist.

Eesti NSV kuulub NSV Liidu majanduslikult enam arenenud vabariikide hulka, olles toodangu hulgalt ühe elaniku kohta arvestatuna terve rea toodete osas esikohal. Arusaadavalt ei jäta see asjaolu mõju avaldamata ka kaubanduses, eriti käibemahu ja kaubandusvõrgu arendamise seisukohalt.

2. Kaubakäibe arengu põhijooni

Pärast kaardisüsteemi kaotamist ja üleminekut nõukogude vabakaubandusele laienes tunduvalt kaubakäive. Seda soodustas eriti Nõukogude valitsuse hindade alandamise poliitika. Alates 1948. aastast kujunes nagu reegliks iga-aastane ulatuslik hindade alandamine, mis tõstis iga kord Eesti NSV töötajate ostuvõimet sajad miljonid rublad, näiteks 1948. aastal ca 600 milj. rubla, 1949. aastal umbes 436 milj. rubla jne. Koguarvus toimus 7 taolist suurt hindade alandamist, arvestamata kümmekonda väiksemat mõnede kaubarühmade hindade suhete reguleerimise sihiga toimunud hindade alandamist.

Selle tulemusena langes ajavahemikul 1947—1954 kaubahindade üldine indeks rohkem kui 50 protsenti, s. t. elanikkonna ostuvõime tõusis hindade alandamise tõttu üle 2 korra. Reaaltasu tõus oli tegelikult suurem, sest samaaegselt toimus töötajate nominaalpalga tõstmine, pensionide, stipendiumide suurendamine jne.

Arusaadavalt kutsus suurenenud ostuvõime esile elavnenud nõudmise ja kaubamüügi kiire laienemise (vt. tabel 9).

Keskmine kaubamüügi dünaamika ühe elaniku kohta (rublades)

Aasta	Üldse	Linn	Maa	Maa ja linna suhe
1950	2400	3990	815	1 : 4,9
1955	3500	5450	1320	1 : 4,1
1956	3750	5650	1430	1 : 4,0
1957	4225	6150	1650	1 : 3,74
1958	4475	6560	1780	1 : 3,7
1959	4900	7080	1960	1 : 3,6

Käive iga elaniku kohta on meie vabariigis tunduvalt kõrgem NSV Liidu ja teiste vennasvabariikide keskmisest tasemest.

Iga elaniku kohta tulev käive on linnades tunduvalt suurem kui vabariigi kohta keskmiselt. Nii näiteks moodustas see Tallinnas 8700 rubla. Kuid tabeli 9 andmed näitavad, et see linna ja maa käivete suhe paraneb iga aasta tänu jaemüügi kiiretempolisele kasvule, eriti maal.

Kauba struktuuri osas on iseloomustav, et tööstuskaupade käive kasvas palju kiirema tempoga kui toidukaupade käive. Kui näiteks toidukaupade käibe osatähtsus kogu riiklikus ja kooperatiivkaubanduses 1946. aastal moodustas 70 protsenti, tööstuskaupade osas oli aga 30 protsenti, siis 1958. aastal olid vastavad arvud 53,4 ja 46,6. Nende muutuste olemus seisab selles, et tööstajate materiaalse ja kultuurilise taseme tõusu tulemusena on nõudmine mitmesuguste kultuurikaupade järele (jalgrattad, mootorrattad, autod, raadiod, televiisorid, eriti aga naiste kodust tööd kergendavad majapidamiskaubad — tolmuimejad, pesupesemismasinad, külmutuskapid jt.) järsult tõusnud, samal ajal kui nõudmine lihtsamate tarbeesemete järele on langenud. Andmed tunnistavad seda, et ka teiste tähtsamate toidu- ja tööstuskaupade tarbimise tase ületas tunduvalt 1950. aasta taseme. Realiseerimistempo kasv annab ühtlasi tunnistust nende kaupade tootmise pidevast tõusust.

Kaubanduse järsu tõusu tähtsaimaks tingimuseks on kaubandusvõrgu laiendamine.

Riikliku ja kooperatiivkaubanduse jaevõrk ettevõtete tüüpide järgi (aasta alguseks) [1]

	1947	1951	1956	1959
I. Jaekaubanduse ettevõtted kokku	2059	2712	3355	3437
Nendest:				
kauplused	1738	2119	2627	2805
kioskid	321	593	728	632
II. Ühiskondliku toitlustamise ettevõtted kokku	554	668	762	807
Nendest:				
sööklad ja restoranid	463	253	222	320
einelauad ja puhvetid	91	415	429	478

Võrreldes kaubandusvõrgu arvulisi andmeid käesoleval ajal Eesti kaubandusvõrgu andmetega 1941. aasta kevadel, võime konstateerida, et kaubandusvõrk on vähenenud. Kaubandusvõrgu arvuline vähenemine tähendab eelkõige nõrgale materiaalsele ja tehnilisele baasile toetuva liigse kaubandusvõrgu likvideerimist. Olid ju enamasti erakauplused väikese käibega pisikesed poekesed. Selleks et igakülgselt tugevdada riiklikku ja kooperatiivset kaubandusvõrku, on likvideeritud tarbijate paremat teenindamist takistavad viletsates ja kitsastes ruumides asunud kaubandusettevõtted. Alles on jäänud ainult suuremad kauplused, tarbijaid kultuurselt teenindada võimaldavad parema materiaalse ja tehnilise baasiga kaubandusettevõtted. Selline nähe annab tunnistust kaubandusvõrgu ratsionaliseerimisest — kaubandusvõrgus kapitalismile omase alakoormatuse likvideerimisest, letitöötajate tööviljakuse tõusust, kaubandusaparaadi maksumuse ja käibekulude vähenemisest. Kaubandusvõrgu ümberkujundamist selles suunas alustati juba Nõukogude Eesti esimestel aastatel. Kuid viimastel aastatel on kaubakäive suurenenud kiiremini kui on laienenud kaubandusvõrk.

[1] Kogumik Eesti NSV. Tallinn, 1959, lk. 245.

Seega leiab aset kaubandusvõrgu arengu mahajäämine kaubakäibe kasvust, mis on põhjustanud kaupluste, sööklate ja einelaudade ülekoormatust.

Jaekaubandusettevõtetest asus 1. jaanuaril 1959 linnades 63 protsenti ja ühiskondliku toitlustamise ettevõtetest 88 protsenti, mis kõneleb veel mõnesugustest puudustest kaubandusvõrgu paiknemisel.

Kõik toodud andmed kõnelevad ilmekalt sellest, et Eesti NSV-s on 1948. aastast alates kaubandus kiiretempoliselt kasvanud ning tarbijate nõudeid on järjest paremini rahuldatud. Samaaegselt näitavad aga andmed veel rea lünki kaubandusaparaadi töös, eriti kaubandusvõrgu laiendamise ja paiknemise osas. Nende lünkade kõrvaldamine loob edasised eeldused kaubandusliku teenindamise parandamiseks.

3. Riiklik kaubanduskanal

Riiklikule kaubandusele oli 1948. aasta suureks murranguaastaks sõjaaegselt normitud varustuskorralt nõukogude vabakaubandusele ülemineku aastaks. Kaardisüsteemi kaotamine tähendas igasuguste kitsenduste kaotamist kaupade ostmisel. See tähendas aga seda, et tarbija esitas uutes tingimustes palju suuremaid nõudmisi kaupade valiku ja selle kvaliteedi suhtes.

See uus olukord, üleminek vabakaubandusele, asetas kaubandusorganisatsioonidele ja ka tööstusele rea uusi ja üsna keerukaid ülesandeid. Käibeplaanide täitmise ja majanduslike tulemuste seisukohalt osutus 1948. aasta kaubandusorganisatsioonidele mitterahuldavaks. Eriti halvasti täitsid plaani kaubandusministeeriumi kohalikud kaubastud (jaekaubandus 76,1 protsenti, ühiskondlik toitlustamine 72,8 protsenti). Plaani mittetäitmise üheks oluliseks põhjuseks olid sõja ajal ja sellele järgnenud aastatel toodetud kaupade laoseisud. Tööstus ei suutnud oma tööd vajaliku kiirusega ümber korraldada uute tingimuste kohaselt, jätkates mitte enam nõudmistele vastavate kaupade tootmist. Selles osas oli tööstuses veel suuri puudusi ka järgnevatel aastatel (1949—1952), ehkki töö mõnevõrra paranes. Toodeti ikka veel kaupu, millele puudus nõudmine, kuna vajalikke kaupu toodeti mitteküllaldases ulatuses.

Mõningate toodete kvaliteet polnud veel kaugeltki rahuldav. Eriti halb oli olukord sesoonkaupade tootmisega. Seda põhjustas tööstuse nõrk sisekontroll ning kaubandusorganisatsioonide mitteküllaldane võitlus alaväärtusliku kauba sattumise vastu kaubandusvõrku.

Olukorra kaubastutes muutis veelgi raskemaks vabakaubanduse tingimustele mittevastav TVO-de ja TVV-de ulatuslik likvideerimine 1948. aastal ja nende kaubandusvõrgu üleandmine Kaubandusministeeriumi süsteemile. Sellega koos koormati kaubastute finantsiliselt niigi halvad bilansid üle ühelt poolt seisvate, tarbijate nõuetele mittevastavate kaubalis-materiaalsete väärtustega ja teiselt poolt suurte kiireiseloomuliste kohustustega tööstusettevõtete ja hankijate vastu.

Ülenormatiivsed kaubavarud tähendasid aga finantsiliste raskuste tekkimist. Riiklike summade ebamajanduslikku kasutamise tõttu oli Eesti NSV Kaubandusministeeriumi süsteem sellal pidevalt finantsilistes raskustes, tõmmates raskustesse ka teisi süsteeme, kellele ta oli pidev võlglane. Kuna olukord selles suhtes halvenes, eriti 1948. aastal, siis loobusid hankijad edasisest kaupade saatmisest. Kaubandusaparaat ei suutnud seetõttu rahuldada kõiki elanikkonna nõudmisi.

Käibeplaanide täitmise ja finantsilise seisundi suhtes ei paranenud olukord riiklikus kaubanduses ka veel 1949. ja 1950. aastal. Kaubandusorganisatsioonide ja -ettevõtete juhtkondadele olid need aastad oma töö ümberkorraldamise õppeaastateks vastavalt vabakaubanduse tingimustele. Olukord hakkas paranema alles 1950. aastast alates, mil suudeti likvideerida riikliku kaubanduse kahjumiga töö. Käibeplaan aga suudeti täita ja ületada esmakordselt 1953. aastal, ehkki jaekäibe suurus kasvas alates 1950. aastast pidevalt, nagu nähtub tabelist 11.

Riikliku kaubanduse sõjajärgse arengu iseloomustamisel tuleb peatuda ka hulgikaubanduse juures, sest selles on toimunud rida olulisi organisatsioonilis-majanduslikke muudatusi.

Pärast 1947. aasta rahareformi ja kaardisüsteemi kaotamist, kui jaekaubakäive kasvas väga kiirelt ja kaubanduse edasiarendamise küsimustele pöörati partei ja valitsuse poolt suurt tähelepanu, organiseeriti 1951. aastal NSV Liidu Kergetööstuse Ministeeriumi koosseisus kolm tööstusharulist toodangu turustamise peavalitsust tekstiil-

Tabel 11

Riikliku kaubanduse käive [1]

Aasta	Käive milj. rbl.	Dünaamika %-des	Osatähtsuse % üldkäibes
1950	1824,2	100,0	64,6
1955	2565,5	141	63,1
1958	3448,0	189	64,2

toodete, jalatsite ja rõivaste, trikootoodete ning sukkadesokkide turustamiseks: «Glavtekstilsbõt», «Glavobuvsbõt» ja «Glavšveisbõt».

Vastavalt neile kolmele peavalitsusele jaotati ka Eesti NSV-s olemasolev «Glavlegsbõti» üks baas kolmeks omaette baasiks.

1949. aastal likvideeriti Eesti NSV Kaubandusministeeriumi Hulgibaas, mille asemele organiseeriti NSV Liidu Kaubandusministeeriumi Galanteriikaupade Hulgikaubanduse Kontori («Sojuzoptgalantereja») Eesti Vabariiklik Hulgibaas. Nimetatud baas täitis 1949. aastast kuni 1954. aastani Eesti NSV riikliku jaekaubanduse varustamise ülesandeid, olles universaalbaasiks. Kuid nimetatud kaupade üha suurenev käibe maht nõudis selle hulgikaubanduse haru kitsamat spetsialiseerimist Eesti NSV-s. Seetõttu organiseeriti 1954. aastal Eesti NSV-s selle baasil kolm omaette vabariiklikku hulgikaubanduse baasi: Galanteriikaupade Hulgibaas, Kultuurikaupade Hulgibaas ja Majapidamiskaupade Hulgibaas. Samaaegselt reorganiseeriti Eesti NSV Toiduainete Tööstuse Ministeeriumi Turustuse Peavalitsus ja selle asemel moodustati NSV Liidu Kaubandusministeeriumi Bakaalkaupade Hulgikaubanduse Peavalitsus («Glavbakaleja») ning Liha- ja Kalakaupade Hulgikaubanduse Peavalitsuse («Glavmjasorõbtorg») vabariiklikud kontorid.

Murranguliseks aastaks vabariigi hulgibaaside töös kujunes 1957. aasta.

Eesti NSV hulgikaubanduse ettevõtete ja -organisatsioonide töö täiustamiseks andis Eesti NSV Kaubandusministeerium 1957. aastal Tallinna tööstuskaupade jaeorganisatsioonide laod üle vastavatele hulgikaubanduse baasi-

[1] Nõukogude Eesti saavutusi 20 aasta jooksul. Tallinn, 1960, lk. 81.

dele. Eesti NSV algatus selles suunas, mis võimaldas jaekaubanduse kaupade juurdeveo ratsionaliseerimist, kauba liiklusteede tunduvat lühendamist ja kulude kokkuhoidu, kiideti heaks NSV Liidu Kaubandusministeeriumi poolt ja seati eeskujuks teistele liiduvabariikidele.

Eesti NSV hulgikaubanduse mõju tugevdamiseks tööstusele kehtestati kaubatellimiste esitamise kord 1950. aastast reale tööstuskaupadele.

Vahetut tööstuse mõjutamist takistas siiski suurel määral kuni 1953. aastani asjaolu, et vabariiklikud «Glavtekstilsbõti», «Glavobuvsbõti» ja «Glavšveisbõti» baasid allusid NSV Liidu Kergetööstuse Ministeeriumile, ning olles tööstusliku ministeeriumi turustusorganiteks, nimetatud baasid tegelikult ei saanud olla tarbijate nõudmiste ja kaubandusorganisatsioonide poolt nende nõudmiste alusel esitatud tellimiste täitmise eest võitlejateks. Alles pärast seda, kui NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrusega 1. juunist 1953. nr. 1383 nimetatud hulgibaasid läksid üle NSV Liidu Sise- ja Väliskaubanduse Ministeeriumi alluvusse, kohustati neid vahetult kaubandusorganisatsioonide tellimuste alusel koondtellimusi koostama.

Tööstuse ja hulgikaubanduse vaheliste suhete reguleerimise alal muutusid põhilisteks dokumentideks 1954. aastal NSV Liidu Ministrite Nõukogu poolt kinnitatud hankepõhitingimused. Nimetatud hankepõhitingimused nägid ette peale üldiste hankija ja ostja vahelisi suhteid reguleerivate eeskirjade, mõõdukate majanduslike sanktsioonide rakendamist poolte poolt lepinguliste tingimuste rikkumise puhul võrdõiguslikkuse alusel.

Põhjalikud muudatused hulgikaubanduse juhtimise senises organisatsioonilises struktuuris tõi kaasa NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi 1958. aasta seadlus liidulis-vabariikliku NSV Liidu Kaubandusministeeriumi kaotamise kohta. Vastavalt sellele seadlusele pandi toidu- ja tööstuskaupade hulgikaubanduse kindlustamine vabariikides liiduvabariikide ministrite nõukogudele.

NSV Liidu Riikliku Plaanikomitee juures organiseeriti Rahvatarbekaupade Vabariikidevaheliste Hangete Peavalitsus. Nimetatud peavalitsusele pandi rahvatarbekaupade vabariikidevahelise sisse- ja väljaveo plaanimine nii turulistele kui mitteturulistele tarbijatele.

Eesti NSV Ministrite Nõukogu andis üle Eesti NSV Kaubandusministeeriumi alluvusse kõik endise NSV Liidu

Kaubandusministeeriumi hulgikaubanduse peavalitsuste kaubandusbaasid ja -kontorid koguarvus 9. Vabariigi riikliku hulgikaubanduse juhtimise ja selle tegeliku teostamise üleandmine Eesti NSV Kaubandusministeeriumile oli eelduseks kaubandusaparaadi edasiseks täiustamiseks, kaubaliikluse teede lühendamiseks ja kogu elanikkonna varustamise süsteemi töö parandamiseks. Sellesuunaliste korraldustena tuleb näha hiljutist Liha ja Kala Hulgikaubanduse Kontori likvideerimist.

Samuti reorganiseeriti ka mõnel määral Vabariiklik Ehitusmaterjalide Kaubanduse Kontor, andes temale alluva jaevõrgu kohalikele kaubandusorganisatsioonidele.

Eesti NSV Kaubandusministeeriumis toimusid veel mõnesugused organisatsioonilised ümberkorraldused. Nii tuli seoses üleliidulise «Juvelirtorgi» likvideerimisega nimetatud kaupade hulgikaubanduse ülesanded panna 1959. aasta kevadel Vabariiklikule Kultuurikaupade Hulgikaubanduse Baasile.

4. Kooperatiivne kaubanduskanal

Pärast nõukogude vabakaubandusele üleminekut järgnenud aastatel toimus kooperatiivses kaubanduskanalis rida olulisi organisatsioonilisi muudatusi. Põllumajanduslik kooperatsioon (PÜK), üks võimsamaid majanduslikke organisatsioone kaardisüsteemi aastatel, oli pärast põllumajanduse edukat kollektiviseerimist täitnud oma peamise rahvamajandusliku funktsiooni ja seetõttu likvideeriti ta 1950. aastal. Invaliidide kooperatsioon töötas iseseisva kaubandusliku ja tööstusliku süsteemina kuni 1953. aastani, mil ta ühendati haldusaparaadi ratsionaliseerimise eesmärgil tööndusliku kooperatsiooniga. Viimane kaotas oma kaubandusliku tähtsuse juba 1956. aastal, mil enamik tema kaubandusvõrgust likvideeriti ja allutati riiklikele kaubandusorganisatsioonidele. Tootmisliku tähtsuse omaette süsteemina kaotas ta 1958. aastal, mil toimus ka põhiliselt kogu tööndusko operatsiooni likvideerimine ja ühendamine kohaliku tööstusega.

Järelikult jäi kooperatiivse kaubanduskanali organisatsioonilisest mitmekesisusest mõne aasta jooksul järele ainult üks kooperatiivne süsteem — tarbijate koo-

peratsioon. See süsteem laiendas kõigil sõjajärgsetel aastatel Eesti NSV-s kiiretempoliselt oma tegevust. Ta kujunes kohalike kaubastute süsteemi kõrval teiseks väga oluliseks kaubandussüsteemiks, olles ühtlasi viimastel aastatel kooperatiivses kaubanduskanalis ainuesindajaks, nagu seda näitab ka tabel 12.

Tabel 12

Tarbijate kooperatsiooni osatähtsus kooperatiivses kaubanduses (protsentides)[1]

Aasta	ETKVL	Teised kooperatiivsed süsteemid
1950	80,1	11,9
1955	94,0	6,0
1958	98,6	1,4

Kooperatiivkaubandusele langes 1958. aastal 35,8 protsenti kogu jaekäibest, kusjuures selle osatähtsus käibes oli 1946. aastaga võrreldes tõusnud.

Tarbijate kooperatsiooni käibe dünaamikat Eestis nõukogude vabakaubanduse tingimusis näitab tabel 13.

Tabel 13

Tarbijate kooperatsiooni käibe dünaamika Eesti vabakaubanduse tingimusis [2]

Aasta	Käive milj. rbl.	Dünaamika %
1948	787,3	100
1950	867,7	109,5
1955	1408,9	178,0
1958	1895,9	240,0

[1] Eesti NSV, lk. 239. Üksikasjalikum ülevaade tarbijate kooperatsiooni tegevusest vt. «Nõukogude Eesti Kooperaator» II. Tallinn, 1958, lk. 11—17 ja VI, Tallinn 1959, lk. 10—21.

[2] Tabel on koostatud kogumiku Eesti NSV tarbijate kooperatsiooni tööst, Tallinn, 1954, lk. 14 ja «Nõukogude Eesti Kooperaator» II, lk. 13 andmete alusel.

1948. aasta kui esimene täielik nõukogude vabakaubanduse aasta tegi mõnesuguseid majanduslikke raskusi ka tarbijate kooperatsioonile, eriti käibeplaanide täitmise osas. Võrreldes 1947. aastaga vähenes käive 4,9 protsenti. Osalt on see seletatav kaardisüsteemi kaotamisel kaasneva hinnaalandusega, mistõttu hinnad olid tunduvalt madalamad 1947. aasta kommerts- ja turuhindadest. Seetõttu ei suutnud jaekäive, vaatamata käibemahu füüsilisele kasvule, saavutada 1947. aasta taset.

Suured muutused toimusid maa kaubakäibe struktuuris, nagu ilmekalt nähtub tabeli 14 andmetest.

Tabel 14

Maa kaubakäibe struktuur

Aasta	Struktuur	
	Toidukaubad	Tööstuskaubad
1950	45,8	54,2
1957	47,8	52,2
1958	49,4	50,6
1959	52,4	47,6

Nähtub kiiretempoline toidukaupade osatähtsuse kasv jaekäibes. Ehkki seda põhjustas osalt põllumajandussaaduste komisjonikaubanduse arendamine linnades, siiski ka ilma selleta tuleb nähtavale toidukaupade käibe üha suurenev osatähtsus üldises käibes. Kuna ETKVL teenindab esijoones maaelanikke, siis taoline muudatus käibestruktuuris kõneleb sellest, et maaelanikkond hakkab järjest rohkem ostma toidukaupu, s. t. kaupu, mida senini ise kodus tootis, kaubandusvõrgust. Sellest seisukohast tuleb seda käibestruktuuri nihkumist hinnata positiivselt, sest see tähendab linna ja maaelanike tarbimise struktuuri ühtlustumist ja senini püsinud naturaalmajanduslike sugemete kadumist põllumajanduslikus tootmises.

Otsustavalt aitas kaasa tarbijate kooperatsiooni töö parandamisele maarajoonide moodustamine Eesti NSV-s 1950. aastal, kuna see lähendas kooperatiivide juhtimist tegelikule tööle, suurendas liikmeskonna juhtivat ja kontrollivat osa. Rajoonide moodustamisega seoses toimusid organisatsioonilised muudatused ka tarbijate kooperatsiooni süsteemis. Endise 13 maakondliku tarbijate koope-

ratiivide liidu asemele organiseeriti 32 rajooniliitu. Rida väikese käibega tarbijate kooperatiive, millised ei olnud võimelised end tasuvalt majandama, ühendati teistega.

Tarbijate kooperatsiooni organisatsioonilise töö paremustamisele Eesti NSV-s avaldasid olulist mõju 1954. aastal toimunud tarbijate kooperatsiooni IV kongress ja 1958. aastal toimunud V kongress.

Kongresside vahelisel perioodil toimus Eesti tarbijate kooperatsiooni süsteemi organisatsioonilises struktuuris märgatavaid muudatusi. Kui 1. jaanuaril 1954 oli süsteemis 32 tarbijate kooperatiivide rajooniliitu, 7 rajooni tarbijate kooperatiivi ja 114 tarbijate kooperatiivi, siis 1. jaanuaril 1958 on tarbijate kooperatiivide rajooniliitude arv vähenenud 10-ni ja tarbijate kooperatiivide arv 41-ni. Rajooni tarbijate kooperatiivide arv aga kasvas 28-ni. Tarbijate kooperatsioonil oli 1. jaanuaril 1959 1573 kauplust ja kioskit ning 231 ühiskondliku toitlustamise ettevõtet.

V kongress konstateeris, et tarbijate kooperatsioon on suurimaks majanduslikuks ja ühiskondlikuks massiorganisatsiooniks. Sinna kuulus 1. jaanuaril 1959 200 845 liiget.

Tarbijate kooperatsioon tegutses vaadeldaval perioodil edasi ka organiseerimata turul, realiseerides aastatel 1948 ja 1949 veel 1946. aasta novembrikuu määruse alusel linnades põllumajandussaadusi, mis olid kokku ostetud turul kujunevate hindade alusel. 1947. aasta lõpul kaardisüsteemi kaotamise järel muudeti küll mõnevõrra 1946. aasta määrust. Nimelt kehtestati põllumajandussaaduste müügi hindade maksimum, mis pidi olema vähemalt 10 protsenti madalam turuhinnast.

Seoses sotsialistlikus põllumajanduses saavutatud edusammudega, riikliku varumise kasvuga ja üleminekuga ühtsetele jaehindadele, millele kaasnes hindade alandamine kolhoositurgudel, muudeti valitsuse otsusega 20. augustist 1949 põllumajandussaaduste kokkuostu tingimusi. Turul kujunevad hinnad asendati valitsuse poolt kehtestatud piirhindadega ning tsentraliseeriti kokkuostetud põllumajandussaaduste kasutamine. Samaaegselt likvideeriti kooperatiivkaubastud linnades ja nende jaevõrk anti üle riiklikule kaubandusele.

Alates 1953. aasta IV kvartalist rakendati uut kolhoosi-kooperatiivkaubanduse vormi — komisjonikaubandust. Kooperatsioon müüb kolhooside ja kolhoosnikute produk-

tide ülejäägid komisjoni alusel turuhindadega. See kaubandusvorm on kolhoosidele ja kolhoosnikutele soodne, hoiab kokku nende aega ja vahendeid ning on seetõttu palju kasulikum kui tavaline kolhoosikaubandus. Kõige suurem osatähtsus komisjonikaubanduse käibes on lihal, teiste produktide realiseerimisele on aga pööratud vähem tähelepanu. 1958. aasta lõpuks oli komisjonikaubanduse võrgul 145 spetsialiseeritud ettevõtet, nende hulgas 73 kauplust.

5. Kolhoosituru kaubandus

Eesti NSV turukaubanduse arengus toimus pärast nõukogude vabakaubandusele üleminekut rida olulisi muudatusi. Neid põhjustas väikekaubalise põllumajanduse kollektiviseerimine, mis kajastus turukaubanduses uute suhete — sotsialistlike käibesuhete tekkimise kujul.

Kuni esimeste kolhooside organiseerimiseni kauplesid turgudel talupojad-väikekaubatootjad, kellede osa 1948. aastal ulatus 80—90 protsendini. Üldine turumüüjate arv näitas sel aastal 27 protsenti vähenemist, võrreldes 1947. aastaga. Seda tingis spekulant-vaheltkauplejate tugev väljatõrjumine turukäibest. Kaupade juurdevedu ja käive turgudel aga kasvas mõnevõrra. See kasv muutus tunduvalt kiiremaks kolhooside arvu kasvamisega ja nende poolt toodetavate põllumajandussaaduste ülejääkide realiseerimisega turu kaudu. 1950. aasta lõpul oli turumüüjate enamik juba kas kolhoosnikud või siis kolhoosid. Nende domineeriv seisund Eesti NSV turgudel lubab alates 1951. aastast kõnelda turukaubandusest kui kolhoosituru kaubandusest. Sellega saab rõhutada fakti, et Eesti NSV-s on organiseerimata turu loomus alates teisest viisaastakust samasugune nagu kogu NSV Liidu organiseerimata turul. Ta kujutas endast üht osa nõukogude kaubandusaparaadist, kus sotsialistlikud tootjad kohtuvad oma toodangu realiseerimisel otseselt tarbijaga.

Tabeli 15 andmed näitavad organiseerimata turu käivete järjekindlat vähenemist Eestis ja koos sellega ka tema tähtsuse vähenemist üldises jaekäibes. Seejuures oli väikekaubalise iseloomuga turukaubanduse olemasolu aastatel (1948—1950) tähtis koht sotsialistliku iseloomuga kooperatiivsel kaubandusel, mis tegutses linnades 1946. aasta novembrikuu määruse alusel. Viimase käibed langesid küll

Tabel 15

Organiseerimata turu käibe dünaamika
(milj. rublades)

	1948		1950		1955		1958	
	käive	%	käive	%	käive	%	käive	%
Kolhoositurg	350	49,5	353	55	352	70	226	61,5
Kooperatiivne kaubandus	356	50,5	280	45	151	30	140	38,5
Kokku	706	100,0	633	100,0	503	100,0	366	100,0

eriti pärast ETKVL-i süsteemi linnalise kaubanduse likvideerimist, muutudes peaaegu tähtsusetuks pärast PÜK-i tegevuse lõpetamist 1951. aastal. Kuid siis polnud see organiseerimata turu majandusliku reguleerimise huvides enam oluline, sest väikekaubalise iseloomuga turukaubandus oli asendunud sotsialistliku kolhoosituruga.

Üksikutel aastatel oli kolhoositurul elanike varustamisel mõnede tähtsamate toidukaupadega oluline koht. Nii kattis majandusteadlase L. Gordejevi arvutuste järgi elanikkond Eesti NSV-s oma üldist tarbimist 1953. aastal kolhoositurgude kaudu liha osas 80,1 protsenti, piima osas 52,6 protsenti, või osas 50,4 protsenti, munade osas 81,8 protsenti. 1954. ja 1955. aasta vastavad arvud olid: liha 75 protsenti, piim 46 protsenti, või 26 protsenti, munad 60 protsenti, kartul 63 protsenti.[1] Alles 1956. aastal langes nende kaupade osatähtsus turgudel. See tendents on jätkunud kuni tänapäevani.

Mis puutub hindade dünaamikasse kolhoositurgudel, siis sõltus nende tase nõudmisest-pakkumisest. Seda mõjutas aga olulisel määral riikliku ja kooperatiivse kaubandusvõrgu poolt realiseeritavate kaupade kogus, sortiment ja hinnad. Pärast kaardisüsteemi kaotamist iga aasta läbi viidud riiklike hindade alandamised tähendasid seetõttu ka hindade pidevat alanemist kolhoositurgudel. Mõnesugust reguleerivat mõju hindadele avaldas ka 1958. aasta NLKP Keskkomitee septembripleenumi otsuse alusel

[1] Л. Н. Гордеев. Развитие колхозной торговли в Эстонской ССР. Москва, 1955, lk. 12.

organiseeritud põllumajandussaaduste komisjonikaubandus tarbijate kooperatsiooni poolt, kus hinnad olid kuni 15 protsenti madalamad turuhindadest.

Nagu selgus, väheneb viimasel ajal iga aastaga kolhoositurul müüdavate põllumajandussaaduste hulk. Samal ajal on langenud tunduvalt paljude põllumajandussaaduste hinnad ja jõudnud riiklike jaemüügihindade lähedale ja osalt isegi nende tasemele. Partei ja valitsuse poolt rakendatud abinõude tulemusel on põllumajanduse toodang viimastel aastatel eriti tunduvalt suurenenud, samuti on tõstetud riiklikke kokkuostuhindu. Ühelt poolt toodangu suurenemise ja teiselt poolt kokkuostuhindade tõstmise tõttu on järsult suurenenud realiseeritavate põllumajandussaaduste hulk riiklikus kaubandusvõrgus. Näiteks piima, võid, koort, liha, kartuleid, kapsast jne. on võimalik igal ajal vabalt osta riiklikust kaubandusvõrgust. Selle tõttu on järsult vähenenud turul nõudmine nendele kaupadele, mis dikteerib nende kaupade turuhindade langust ja juurdeveo vähenemist turule. Kuid on veel rida põllumajandussaadusi, mida riiklikus kaubanduses piisavalt müügil pole ning mida elanikkond muretseb turult. Siia kuuluvad näiteks mesi, mõningad marjad, puuviljad, aedviljad (varased), munad jt.

Üheks kolhoosituru ahenemise põhjuseks on ka viimaste aastate jooksul kiiresti kasvanud põllumajandussaaduste komisjonikaubandus. Komisjonikaubanduse arengut segavad tunduval määral aga puudused organiseerimisel: mitteõigeaegne arveldus kolhooside ja kolhoosnikutega komisjonile võetud ning sageli isegi realiseeritud saaduste eest, saaduste riknemise ning allahindamise juhud nende hoidmise halva organiseerimise pärast. Nende puuduste kõrvaldamine loob eeldused komisjonikaubanduse edasiseks arenguks.

6. Kokkuvõte

Lõpetades nõukogude kaubanduse arengu ajaloolist ülevaadet Eestis, tuleb toonitada kaubakäibe üldise kasvu, organiseeritud turu järjest suurenevat osatähtsust käibes ning koos sellega kaubandusliku tegevuse üha ulatuslikumat plaanipärasust. Tänapäeval on organiseeritud turg eesotsas riikliku kaubandusega Eesti NSV-s absoluutseks ainuvalitsejaks. Organiseerimata turu osatähtsus alaneb

järjekindlalt, kusjuures kolhoosituru käibevormide muutumisprotsess lähendab ka organiseerimata turu käibed plaanipärastele käibevormidele, eriti komisjonikaubanduse kaudu. Kogu see protsess käibesfääris annab tunnistust elanikkonna materiaalse heaolu kiirest tõusust. NLKP ja Eesti NSV valitsuse suunavate otsuste ja kehtestatud määruste täitmise tulemusena paranes sõjajärgsetel aastatel tunduvalt eesti rahva materiaalne heaolu ja suurenes tema ostuvõime. Sellest tingituna kasvas jaekäive vabariigis tunduvalt, nagu see nähtub ka tabelist 16.

Tabel 16

Jaekäive Eesti NSV-s

(milj. rublades)

	Organiseeritud turg		Organiseerimata turg		Kokku	
	käive	%	käive	%	käive	dünaamika
1948	2660	79,0	706,1	21,0	3366,1	100,0
1950	2823,8	81,8	623	18,2	3446,8	102,0
1955	3912,9	88,6	503,4	11,4	4416,3	131,0
1958	5231,9	93,5	366,0	6,5	5597,9	166,0

Kuna tabelis 16 toodud andmed näitavad käibe dünaamikat jooksvates hindades, siis tegelik kaupade müük elanikkonnale on paljude hinnaalanduste tõttu tunduvalt suurem, kusjuures käive võrreldavates hindades on ajavahemikul 1950—1958 kasvanud rohkem kui 2,4-kordseks.

Kaubandusliku teenindamise edasiseks parandamiseks on rakendatud rida organisatsioonilisi abinõusid, nagu rea kaupluste üleviimine tööle poolteise vahetusega, kaubandusettevõtete töö ilma lõunavaheajata jne. Eriti tuleb rõhutada kaubandusvõrgu edasist spetsialiseerimist. Kaubandusvõrgus rakendatakse progressiivseid töömeetodeid. Kui 1955. aastal Eestis oli uusi müügivorme rakendatud 4 kaupluses, siis käesoleval ajal on selliseid kauplusi juba 129. Uutele müügivormidele üleviidud kauplustes on paranenud ostjate teenindamine, suurenenud läbilaskevõime ja vähenenud mõnevõrra käibekulud. Laialdast

poolehoidu leidis elanikkonna hulgas kartulite, juurvilja, piima ja leiva koju kättetoimetamine, samuti kaupade müük järelmaksuga, mille organiseerisid kaubandusettevõtted. Neid müügivorme on kavatsus igal pool veelgi laiendada. Viimastel aastatel on Eesti NSV-s hakatud juurutama ka automaatkaubandust.

Nagu andmed näitavad, on nõukogude korra tingimustes Eestis olemas kõik võimalused ostjate nõudmiste järjest täielikumaks rahuldamiseks, nende paremaks teenindamiseks.

V PEATÜKK

KAUBANDUSE EDASISE ARENGU PERSPEKTIIVE EESTI NSV-s

(aastad 1960—1965)

1. Eesti NSV rahvamajanduse arengu põhisuunad seitseaastakul

NLKP erakorralisel XXI kongressil vastuvõetud NSV Liidu rahvamajanduse arendamise kontrollarvude aastateks 1959—1965 alusel määrati kindlaks Eesti NSV kõrgemate organite poolt tähtsamad ülesanded samaks ajavahemikuks Eesti rahvamajandusele. Selle edasine arendamine peab toimuma rasketööstuse eelisarendamise, pideva tehnilise progressi ja tööviljakuse suurendamise baasil sihiga märgatavalt tõsta rahva materiaalset heaolu ja kultuurilist taset.

Tööstus, täites seitseaastaku ülesandeid, annab rahvamajandusele aastast aastasse üha rohkem tootmisvahendeid ja elanikkonnale järjest rohkem tarbimisesemeid. Toodangu üldine maht Eesti NSV tööstuses kasvab 1965. aastal ligemale kahekordseks, võrreldes 1958. aasta tegeliku toodanguga. Seejuures kasvab tootmisvahendite toodang rohkem kui 2 korda, tarbimisesemete toodang aga 70—75 protsenti. Tööstuse kogutoodangus suureneb mõnevõrra tootmisvahendite toodangu osatähtsus, ületades 1965. aastal kuni 53 protsenti kogutoodangu.

Mõnede tähtsamate tarbeesemete toodangu kasvu Eesti NSV-s näitab tabel 17.

Tabelis 17 toodud arvuline materjal näitab, et Eesti NSV tööstuses toimub tarbekaupade tootmise edasine kiire suurendamine. Samaaegselt tootmise suurendamisega laien-

Mõnede tähtsamate tarbeesemete toodangu kasv Eesti NSV-s

Toodangu nimetus	Mõõtühik	1958 (tegelik)	1965 (plaan)	Dünaamika %
puuvillane riie	milj. m.	113,4	165,3	146
linane „	„ „	7,1	11,5	162
villane „	„ „	3,1	5,5	178
siidriie	„ „	3,0	3,9	130
pesutrikootooted	milj. tk.	4,8	10,5	220
pealistrikootooted	„ „	1,0	4,2	420
nahkjalatsid	1000 paari	3625	4055	112
kummijalatsid	„ „	1825	2000	110
viltjalatsid	„ „	154	228	148
mööbel	milj. rbl.	141,2	231,0	164
liha (tööstuslik töötlus)	1000 t	28,1	51,5	184
vorstitooted	„ „	11,7	22,0	189
või	„ „	14,1	24,3	173
juust	„ „	2,8	4,0	143
kalapüük	„ „	58,1	130,0	225
kondiitritooted	„ „	14,9	24,0	162
leiva-saiatooted	„ „	186,9	195,0	104

datakse tarbekaupade sortimenti ja tõstetakse oluliselt nende kvaliteeti.

Eesti NSV põllumajanduses on käesoleval seitseaastakul põhiülesandeks niisuguse tootmistaseme saavutamine, mis võimaldaks täielikult rahuldada elanikkonda toiduainetega ja tööstust toorainetega ning tagada riigi muude vajaduste rahuldamine põllumajandussaaduste osas. Jätkub põllumajanduses looduslikele ja majanduslikele tingimustele vastava intensiivse loomakasvatussuuna edasine arendamine Eesti NSV põllumajanduses. Laiendatakse tunduvalt piima-tõukarjasuunaga veisekasvatust ja peekonisuunaga seakasvatust. Selle tulemusena kasvab tunduvalt karjamajandussaaduste tootmine Eestis, arvestatuna iga elaniku kohta. Vastavad arvud mõnede tähtsamate saaduste osas on toodud tabelis 18.

Kõik need andmed tunnistavad meie kolhooside ja sovhooside tootmise edasist kiiret laiendamist, millega koos suurenevad maaelanike rahalised tulud ja majanduslik jõukus. See on kutsunud välja ka ulatusliku kogu vabariiki

Karjamajandussaaduste tootmine Eesti NSV-s iga elaniku kohta [1]

Saaduste nimetus	Mõõtühik	1958	1965	Dünaamika %
piim	kg	625	1000	160
liha (tapakaal)	„	67	120	180
vill	„	0,51	0,65	128
munad	tk.	161	200	125

haarava sotsialistliku võistluse põllumajanduses seitseaastaku ülesannete ennetähtaegseks täitmiseks.

Ühtlasi on oluline märkida, et käesoleval seitseaastakul on kavandatud töötajate elatustaseme edasine tunduv tõstmine. Keskmine töötasu suureneb 26 protsenti, seejuures toimub peamiselt madalapalgaliste töötajate töötasude suurenemine, tõustes kuni 80 protsenti. 1965. aastal tõuseb praegune 300-rublane minimaalne palk 500—600 rublani kuus. Suurenevad ka vanaduspensioni miinimumid. Seitseaastaku jooksul on ette nähtud ka mõnesugune kaubahindade ja teenustasude alandamine. Olulist osa rahva heaolu tõusus etendab elanikkonnalt võetavate maksude kaotamine lähematel aastatel, samuti tööpäeva ja töönädala lühendamine palga vähendamiseta.

Vastavalt kõigile nendele üritustele on kavandatud ka kaubanduse ülesanded käesolevaks seitseaastakuks.

2. Riiklik kaubandus

Kõigile Eesti NSV kaubandussüsteemidele on käesoleval seitseaastakul ülesandeks saavutada niisugune kaubakäibe kasv, mis võimaldab täielikult rahuldada elanikkonna kasvavaid materiaalseid ja kultuurilisi vajadusi. Kaubakäibe üldiseks suuruseks riiklikule ja kooperatiivsele kaubandusele on 1965. aastal määratud 8000 miljonit rubla.

Vastavalt sellele üldisele direktiivile on täpsemad plaanid ette nähtud kõigile kaubandussüsteemidele. Riiklikus

[1] Tabel koostatud kogumiku Eesti NSV, lk. 131—134 andmetel.

kaubanduses jääb endiselt domineerivale kohale Eesti NSV Kaubandusministeeriumi süsteem. Viimase kaubakäive peab tõusma seitseaastaku jooksul 61,7 protsenti. Kaubakäibe kasv on ette nähtud nii tööstus- kui ka toidukaupade müügi arvel. Seejuures peab tööstuskaupade müük suurenema tunduvalt ulatuslikumalt kui toidukaupade käive. Kõige kiirem käibe kasvutempo on ette nähtud tekstiilkaupadel, mööblil, mitmesugustel majapidamiskaupadel (õmblusmasinad, külmutuskapid jne.), nahkjalatsitel ja mitmesugustel kultuurikaupadel. Toidukaupadest on kõige suurem käibe kasv ette nähtud liha- ja vorstitoodetel, täispiimast kaupadel, suhkrul, puuviljadel ja aedviljadel.

Laienevad ka teiste riiklike kaubandussüsteemide käibed, ehkki nad oma osatähtsuselt jäävad käibes enam-vähem samale tasemele nagu 1959. aastal.

Seoses kaubakäibe kiire kasvuga on vajalik igal aastal laiendada kaubandusvõrku ning tõsta kaubandusliku teenindamise kvaliteeti.

1965. aastaks tuleb riiklikus kaubanduses ehitada ja ekspluatatsiooni anda ligikaudu 220 jaekaubanduse ettevõtet umbes 1000 töökohaga.

Tähtsamatest seitseaastakul ekspluatatsiooni antavatest objektidest alustas 1960. aasta juulis tegevust Tallinna Kaubamaja. Selle viiekorruselise hoone kolmel esimesel korrusel on rohkem kui 200 töökohaga ruumid tööstuskaupade müügiks, neljandal korrusel restoran ja administratiivruumid, viiendal korrusel ja keldrikorrusel asuvad aga laod.

Üldreeglina laieneb kaubandusvõrk linnades uute eluhoonete alumiste korruste arvel, samuti püstitatakse linna äärerajoonides selleks otstarbeks spetsiaalsed hooned.

Koos kaubandusvõrgu laiendamisega toimub tema edasine spetsialiseerimine. See on üheks jaekäibe edasiarendamise ja tarbijate teenindamiskultuuri tõstmise tähtsamaks tingimuseks. Nii on plaanis näiteks Tallinnas avada kitsalt spetsialiseeritud kauplusi muusikariistade, dieettoitlustamise produktide, toidukontsentraatide jt. kaupade müügiks.

Kaubandusliku teenindamise edasiseks parandamiseks juurutatakse käesoleval seitseaastakul uusi progressiivseid töömeetodeid senisest tunduvalt ulatuslikumalt. Kaubandusvõrgus suureneb iseteenindavate kaupluste võrk kauba lahtise väljapanekuga ja näidiste järgi kauplevate kaup-

luste arv. Laiendatakse mitmesuguste kaupade (juurvili, piim jt.) koju kättetoimetamist. Automatiseerimise juurutamiseks kaubanduses on ette nähtud 700 mitmesuguse kaubandusliku automaadi töölerakendamine. Aastast aastasse täiendatakse kaubandusettevõtteid kaasaegse kaubandustehnoloogilise sisustuse ja külmutusseadmetega. On välja töötatud konkreetsed abinõud kaubandusliku mehhaniseerimise juurutamiseks, tõstukite, transportööride jt. mehhanismide kauplustesse monteerimiseks.

Riiklikus hulgikaubanduses on kuni viimase ajani kitsaskohaks laomajandus. Suuremaid, tänapäeva nõuetele vastavaid ajakohase tehnikaga varustatud laoruume on veel vähe. Enamalt jaolt on laoruumid väikesed, laialipillatud ja asuvad ebakohastes ruumides. See kõik põhjustab ülenormatiivseid kaubakadusid ega võimalda organiseerida jaevõrgule vajalikku kaupade sorteerimist ning hooajavarude hoidmist.

Selles osas olukord lähemal ajal paraneb. Juba käesoleval aastal antakse ekspluatatsiooni Kultuurkaupade Hulgikaubanduse baasi ladu (4800 m² laopinda). Samuti on alustatud Tekstiilkaupade Hulgikaubanduse Baasile uue laohoone ehitamist, ja käesoleval aastal alustatakse uue laohoone ehitamist ka Rõivaste Hulgikaubanduse Baasile. Samuti ehitavad endale uued laod hiljemalt 1965. aasta lõpuks teised hulgikaubanduse vabariiklikud baasid, millega tunduvalt laieneb laopindala ja paranevad kaupade hoiutingimused. Näiteks kartuli ja juurviljahoidlate maht suureneb seitseaastaku jooksul ainuüksi Eesti NSV Kaubandusministeeriumi süsteemis 8500 tonni võrra.

3. Kooperatiivne kaubandus

Kaubanduse ulatuslikud arendamise plaanid on ette nähtud tarbijate kooperatsiooni süsteemile. Vastavalt ETKVL-i Nõukogu määrusele 22. maist 1959 on ette nähtud jaekäibe kasv 1965. aastal kuni 3000 miljoni rublani. Seejuures peab jaekäive maal kasvama kiirema tempoga kui linnades, mistõttu on ette näha tarbijate kooperatsiooni osatähtsuse kasv kuni 37,5 protsendini üldises jaekäibes (1958. aastal oli kooperatiivkaubanduse osa 35,8 protsenti). Märgatavalt laieneb kõigi tähtsamate toidu- ja tööstuskaupade müük elanikkonnale, kusjuures paari lähe-

ma aasta jooksul jätkub toidukaupade käibe kiirem kasv, võrreldes tööstuskaupadega. Seitseaastaku viimastel aastatel aga on ette näha toidukaupade käibe kasvu aeglustumine ja tööstuskaupade müügi ettejõudmine toidukaupade käibest. Koos sellega on ette näha ka tööstuskaupade osatähtsuse suurenemist maalises jaekäibes ja käibe kasvuga koos selle struktuuri muutumist analoogiliselt linnalisele kaubakäibele.

Rööbiti maaelanike kaupadega varustamisele peab tarbijate kooperatsioon seitseaastakul arendama põllumajandussaadustega kauplemist linnades, taotledes selleks linnade täitevkomiteedelt kaupluste ja ladude eraldamist. Koos sellega tuleb edasiselt arendada põllumajandussaaduste komisjonimüüki.

Märgatavalt tuleb tarbijate kooperatsiooni süsteemis seitseaastaku jooksul laiendada kaubandusvõrku. Ehitatakse 164 uut kauplust 716 töökohaga. Ehitatavatest kauplustest paiknevad suuremad rajoonikeskustes ja töölisasulates, kokku 18 universaalkauplust 238 töökohaga. Suurematest ja moodsamatest rajatavatest universaalkauplustest tuleb nimetada Tartus 1964. aastal ehitatavat 40 töökohaga kauplust, Haapsalus 1965. aastal ehitatavat 30 töökohaga kauplust jne. Käesoleval aastal antakse ekspluatatsiooni Tapa universaalkauplus (10 töökohta) ja Räpina universaalkauplus (12 töökohta).

Laomajanduse tugevdamiseks on ette nähtud tarbijate kooperatsiooni süsteemis uute ladude ehitamine seitseaastaku jooksul üldpindalaga üle 36 000 m². Antakse ekspluatatsiooni 4 uut kaubabaasi (Jõhvis, Pärnus, Rakveres ja Võrus) üldpindalaga 8600 m². Aedjuurviljahoidlate maht suureneb umbes 6000 tonni võrra.

Kooperatiivse demokraatia edasiseks laiendamiseks, liikmete endaalgatuse suurendamiseks ja tarbijate kooperatsiooni ning elanikkonna vaheliste sidemete tugevdamiseks tehti tarbijate kooperatsioonile ülesandeks lähema 2—3 aasta jooksul koopereerida oma tegevuspiirkonnas enamus täiskasvanud elanikkonnast. 1965. aastaks tuleb tarbijate kooperatsiooni liikmeskond tõsta 370 000, s. t. suurendada liikmete arvu umbes 80 protsenti, võrreldes 1. jaanuari 1959. aasta liikmete arvuga. Ühtlasi arendatakse senisest rohkem ühiskondlik-massilist ja kultuur-hariduslikku tööd oma piirkonna elanike ja liikmete hulgas, sest tarbijate

kooperatsioonil kui ühiskondlikul organisatsioonil on peale majanduslike funktsioonide täita ka suured ülesanded ideoloogilisel alal.

4. Kolhoosikaubandus

Vaatamata kolhoosituru käivete osatähtsuse langusele viimastel aastatel, ei saa sellest veel järeldada, et kolhoosikaubandus tuleks likvideerida. Rida tegureid tingib kolhoosikaubanduse edasise arengu käesoleval seitseaastakul. Nendest teguritest võib nimetada:

1) põllumajandussaaduste tootmise oluline ja üha kiirenev kasv, mis tingib nende ülejääkide pideva suurenemise ja suundumise realiseerimiseks kolhoositurule;

2) kokkuostuhindade ja turuhindade vahelise vahe säilimine, olgugi et tunduvalt väiksemas ulatuses kui varem;

3) kolhooside tootmise kasvav spetsialiseerumine seoses uue plaanimiskorraga põllumajanduses. Majanduslikult põhjendatud plaanimise ning tootmise arengusuuna määramisega igas kolhoosis hakatakse seal suuremal määral spetsialiseeruma kitsa ringi saaduste tootmisele. Selle tagajärjel kasvab järsult vajadus üksikute põllumajandussaaduste kolhoosidevahelise rajoonisisese ja rajoonidevahelise ning isegi vabariikidevahelise vahetuse järele;

4) tööliste ja teenistujate arvu suurenemine maarajoonides soodustab seal asuvate kolhoositurgude käibe kasvu.

Partei ja valitsuse poolt põllumajanduse edasiarendamiseks tarvitusele võetud abinõude tulemusena on kolhooside ja kolhoosnikute käsutada suured põllumajandussaaduste ülejäägid, mida on vaja lülitada kaubakäibesse kas riikliku kokkuostu näol või kolhoosikaubanduse kaudu. Kolhoosikaubanduse laialdane arendamine on seega ka seitseaastakul edasilükkamatuks ülesandeks. Kolhoosidele tuleb osutada igakülgset abi põllumajandussaaduste ülejääkide suunamisel kolhoositurgudele.

Põllumajandussaaduste juurdeveo suurendamiseks kolhoositurgudele on efektiivseks abinõuks turgude kordaseadmine, kolhoosidele kioskite, laoruumide ja vajaliku inventari kasutada andmine, kolhoosidega sidemete loomine ülejääkide müümiseks turul — see kõik soodustab kolhoosikaubanduse arenemist. Kolhoositurud muutuvad kolhoosidele ja kolhoosnikutele palju soodsamateks ja

mugavamateks. Olemasolevatele turgudele rajatakse laod ja külmhooned kolhooside ja kolhoosnikute poolt kohaleveetud saaduste säilitamiseks.

On ette nähtud ehitada turuhoone Tallinna ja ladukülmhoone Tallinna Kalinini rajooni turule, edasi uus turg Jõhvi ning eeskujulikult korrastada Narva ja Tartu kolhoositurud. Peale selle peetakse kohapeal vajalikuks avada turg Kundasse, samuti on uut turuplatsi vaja Jõgevale. Kingissepa rajoon vajab turule kinnist turuhoonet, Võru linn — turu väljaehitamist.

Millistes vormides hakkab arenema kolhoosikaubandus lähemas tulevikus?

Kõigepealt tuleb kolhoositurgudel tõsta kolhoosnikute arvel kolhooside osa. Kolhooside kui omatoodangu, samuti kolhoosnikutele kuuluvate saaduste turustajate osa tulevikus kahtlemata säilib ning tugevneb. Suurtel kolhoosidel on täiesti jõukohane organiseerida lihtsat saaduste töötlemist, näiteks piima kohupiimaks ja hapukooreks, samuti aedviljade soolamist ja hapendamist. Kolhoosid võivad luua vahetud sidemed toitlustettevõtetega: varustada neid põllumajandussaadustega ning saada neilt jäätmeid sigade nuumamiseks.

Üha enam kasvav kolhooside osavõtt põllumajandussaaduste realiseerimisest turul peab viima ka kolhoosikaubanduse kultuuri olulisele tõstmisele.

Kolhooside ning kolhoosnikute suurenevaid põllumajandussaaduste ülejääke ei saa realiseerida aga ainuüksi kolhosituru kui kolhoosikaubanduse ühe käibevormi kaudu. Kasvav põllumajandussaaduste hulk tuleb turustada kõige mitmekesisemate moodustega. Eelkõige tuleb nimetada tarbijate kooperatiivide komisjonikaubandust kui põllumajandussaaduste ülejääkide realiseerimise erivormi.

Põllumajandussaaduste komisjonikaubanduse organiseerimise üheks põhjuseks oli vajadus vabastada kolhoosnikud töödest, mis pole seotud põllumajandusliku tootmisega. Tagasihoidliku arvestuse järgi kulutasid kolhoosnikud Eestis 1958. aastal ligemale 1 miljon tööpäeva oma saaduste turustamiseks linnaturgudel. Rahvamajanduslikust seisukohast on see peaaegu täiesti välditav teiste müügivormide, esijoones komisjonikaubanduse rakendamise abil turgudel. Seejuures peaks tarbijate kooperatsioon loobuma oma senisest praktikast, kus komisjonile võeti suuremad partiid (1000 rubla väärtuses ja rohkem) põllu-

majandussaadusi, mistõttu nende andjateks olid peamiselt kolhoosid. Tuleks suurendada kolhoosnikute osa põllumajandussaaduste komisjonile võtmises. Nende huvi suurendamiseks tuleks väiksemate partiide (kuni 500 rubla väärtuses) korral arveldus teha täielikult komisjonile vastuvõtu momendil, tingimusega, et lepinguline hind, mille alusel toimub arveldus kolhoosnikutega, oleks ca 10 protsenti madalam kohalikust keskmisest turuhinnast. Taoline arvelduste kord on sihipärane eriti nende saaduste osas, millede ülejäägid tekivad kolhoosnikute majandites perioodiliselt. Juhtudel, kui kolhoosnikud annavad komisjonile iga päev mõnda saadust (piim, munad jt.), siis on otstarbekas arveldus teha lepinguliselt kord nädalas või dekaadis, nagu see on kooperatiivi töö praktikale sobivam. Siinjuures ei tohi aga unustada kolhoosniku materiaalset huvitatust komisjoni müügil. Väljenduse leiab see komisjonitasu kõrvutamisel kuludega, mida kolhoosnik teeb ise turule minnes (veokulud, platsiraha jt.). Kõige olulisem on siin kolhoosi poolt makstav normipäevatasu. Kui see on küllalt kõrge, siis koos teiste turustamiskuludega ületab see komisjonitasu ja teeb kolhoosnikule majanduslikult otstarbekamaks oma päev veeta tootmisprotsessis, mitte aga turul. Seni kui puudub taoline materiaalne stiimul, on muidugi raske komisjonikaubandusse tõmmata ulatuslikumalt kolhoosnikute põllumajandussaaduste ülejääke. Sellest järeldub oluline ülesanne kõigile põllumajandustöötajatele: igati suurendada põllumajandusliku tootmise efektiivsust, tõsta normipäeva rahalist väärtust.

5. Kokkuvõte

Lõpule jõudes kaubanduse arengu põhijoonte vaatlusega Eesti NSV-s, tuleb veel märkida, et nõukogude kaubanduse ülesanded on tänapäeval, mil lahendatakse rahva tarbimise järsu suurendamise ülesannet, erakordselt laienenud. Kaubandustöötajad peavad ellu viima hoolsalt läbitöötatud ja kõigis osades kooskõlastatud kaubanduse edasiarendamise laiaulatuslikku programmi. Seda toonitas ka Eesti kaubandusminister R. Vester 1959. aasta novembris Eesti NSV Ülemnõukogu istungjärgul, kinnitades, «et vabariigi kaubandustöötajad annavad kogu oma jõu ja kõik oma võimed nõukogude kaubanduse parandamiseks, meie rahva heaolu tõstmiseks ja kommunismi ehitamise kiirendamiseks meie maal».

SISUKORD

Saateks 3

I peatükk. **Nõukogude kaubanduse rajamine Eestis** (aastad 1940—1941) 5
1. Nõukogude võimu esimesed korraldused Eesti NSV-s kaubanduse sotsialistlikuks rekonstrueerimiseks . . 5
2. Riikliku kaubanduskanali loomine. Riiklikud kaubandussüsteemid ja -organisatsioonid 8
3. Kooperatiivse kaubanduse sotsialistlik rekonstrueerimine 12
4. Erakaubanduse reguleerimine 16
5. Kokkuvõte 19

II peatükk. **Kaubandus saksa okupatsiooni aastail** (aastad 1941—1944) 22
1. Saksa okupantide majanduspoliitika põhijooned ja selle majanduspoliitika teostamise abinõud Eestis . . 22
2. Põllumajandussaaduste kokkuost ja elanikkonna varustamine 26
3. Natsionaliseeritud kaubandus ja selle reprivatiseerimine 32
4. Kooperatiivkaubandus saksa okupantide teenistuses . 34
5. Erakaubandus ja salakaubitsemine 37
6. Kokkuvõte 42

III peatükk. **Nõukogude kaubandus Eesti NSV-s kaardisüsteemi tingimustes** (aastad 1944—1947) 45
1. Eesti NSV vabastamine hitlerlikust okupatsioonist ja nõukogude korra taastamine 45
2. Elanikkonna normeeritud varustamine ja kaubakäive . 47
3. Riiklik kaubandus 52
4. Kooperatiivne kaubanduskanal 55
5. Erakaubandus ja turukaubandus 60
6. Kokkuvõte 67

V peatükk. **Nõukogude kaubandus Eesti NSV-s rahvamajanduse kiire tõusu tingimustes** (aastad 1948—1959) . . . 72
1. Põhijooni Eesti NSV rahvamajanduse arengust sõjajärgsetel viisaastakutel 72
2. Kaubakäibe arengu põhijooni 73
3. Riiklik kaubanduskanal 76
4. Kooperatiivne kaubanduskanal 80
5. Kolhoosituru kaubandus 84
6. Kokkuvõte 86

V peatükk. **Kaubanduse edasise arengu perspektiive Eesti NSV-s** (aastad 1960—1965) 89
1. Eesti NSV rahvamajanduse arengu põhisuunad seitseaastakul 89
2. Riiklik kaubandus 91
3. Kooperatiivne kaubandus 93
4. Kolhoosikaubandus 95
5. Kokkuvõte 97

Феликс Саукс

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ РАЗВИТИЯ ТОРГОВЛИ
В СОВЕТСКОЙ ЭСТОНИИ
(1940—1960)

На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10

*

Toimetaja L. Riikoja
Kunstiline toimetaja R. Tungla
Tehniline toimetaja H. Kohu
Korrektorid: L. Kukk ja E. Karus

Ladumisele antud 29. VII 1960. Trükkimisele antud 12. IX 1960. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 6,25. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 5,13. Arvutuspoognaid 5,41. Trükiarv 1000. MB-07101. Tellimise nr. 7230. Hans Heidemanni nimeline trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. III

Hind rbl. 1.50 (15 kop.)

1—12

Rbl. 1.50
1961. a. — 15 kop.

A-17346